

Д-Р В. О. ЛУЦІВ

І СЛАВА, І ГОРДІСТЬ...

Д-р ВАСИЛЬ ЛУЦІВ

I СЛАВА, I ГОРДІСТЬ...

СТЕЙТ КАЛЕДЖ, ПА.

1969

Серія «Шкільна бібліотека»

Друковано 500 прим.

**ZHYTTIA I. SHKOLA
DR. WASYL LUCIW
418 W. NITTANY AVE
STATE COLLEGE, PA. 16801**

Вид-во "Життя і Школа"

оженинся вдруге, з Анною, що мабуть була родом із Заходу, бо й у Волинському та в деяких інших літописах вона наземана братовою (ятрівкою) угорського короля²¹. Можливо, що вона справді походила десь із Заходу, на що вказувало б ще і її перебування в Польщі та в Угорщині²². Певним доказом може послужити мала літописна згадка, що Анна в 1253 р. вийшла з монастиря на світ «...и убеди Данила мати его», щоб Данило прийняв папську корону та склав союз із папою, ведучи українську православну церкву до об'єднання з Римом²³. Це підказує, що вона була католичкою.

Князь Роман, крім старих жалів до тестя Рюрика, дізнався ще, що Рюрик готовиться йти на нього війною і для цієї мети склав угоду з Ольговичами. Він випередив Рюрика і, як каже літописець: »зібрав галицькі й володимирські полки та вступив на Київщину«²⁴. Співзложники Рюрика, як теж і кияни, перейшли на бік князя Романа. Рюрик і Ольговичі втекли з Києва, а Роман посадив у Києві свого намісника.

Очевидно, Рюрик не думав легко здавати своїх позицій. Він знову зібрав військо, підмовив Ольговичів, найняв половців і на початку січня 1203 р. обложив Київ. Половці запалили місто й кинулися грабувати св. Софію, Десятинну церкву та монастирі. Замордували багато старих ченців і черниць, священиків, навіть хворих у лічницях, а молодших забрали в полон. Роман спішив із своїм військом на допомогу Києву. Рюрик у той час відступив до Овруча, але Роман не думав його переслідувати. Він запропонував перемир'я і приобіцяв, що віддасть Рюрикові Київ, якщо той зірве союз із половцями і Ольговичами. Рюрик погодився і залишився у Києві, але не як незалежний володар, а як намісник Романа.

Може видаватися дивною така поступка Романа, але слідкуючи за хронологічним ходом історичних подій бачимо, що Роман приготовлявся до великого походу проти половців. На початку 1204 р., спільно з Рюриком, Ярославом Переяславським та іншими князями, вирушив у похід і вщерь розгромив половців. Усунувши цю небезпеку, князь Роман, як головний переможець над половцями, скликав княжий з'їзд у Трипіллі, де мав відбутися розподіл волостей-отчин між князями. Тут дійшло до сварки між Романом і Рюриком. Роман із пересердя запроторив тестя, тещу й свою дружину Предславу в монастир²⁵.

²¹) Це питання спірне. Генеолог Баумгарден вважає, що Анна була візантійською княжною. Московський історик Пашуті думає, що вона походила з середовища волинського боярства, так думає і Н. Полонська-Василенко. Порів., Грицак, П.: »Галицько-Волинська держава«, стор. 55.

²²) Докладніше про це розказує Н. Полонська-Василенко: »Княгиня Романова Анна«, стор. 57-64.

²³) »Ипатиевская летопись«, стор. 548.

²⁴) »Лаврентьевская летопись«, під роком 1202.

²⁵) Полонська-Василенко, Н., у »Княгиня Романова Анна«, стор. 58, не подає докладніших даних, обмежуючися літописною згадкою.

Тепер Київ був добре закріплений у руках князя Романа, що став володарем основних князівств: Волинсько-Галицького й Київського — самодержцем Руси-України. Його завітна мрія сповнилася і тепер він міг присвятити більше часу закордонній політиці.

ЗВ'ЯЗКИ І ЗАКОРДОННА ПОЛІТИКА КНЯЗЯ РОМАНА

Зовнішня політика й закордонні зв'язки князя Романа ще замало досліджені, а серед дослідників є багато розходжень, а то й суперечностей. Нам цікаво відтворити його сусідські взаємовідносини з Польщею, Угорщиною, Литвою, Половцями, Ватиканом та іншими народами чи володарями.

Почнемо від зв'язків князя Романа з Польщею. Ми вже казали, що Роман виховувався на дворі польського князя, свого дядька Казимира Справедливого. Це вказує на близькі родинні зв'язки, а тим самим і на глибше зацікавлення Романа польськими внутрішніми справами. Може видаватися дивним, чому Роман, під час конфлікту з Рюриком їде у Польщу до синів Казимира за поміччю проти свого тестя, а ще перед тим допомагає синам Казимира в боротьбі з Мешком (битва під Мозговою в 1195 р.). Це дивне тим більше, що до того часу він із Мешком був у найкращій згоді. Раптом, як бачимо, виступає проти Мешка, допомагаючи Лешкові й Конрадові Г. Павляків дає на це дуже влучну відповідь, зібрану на основі думок різних істориків, а саме: «Князь Роман звертав увагу на всі боки й усюди прокладав собі дорогу для майбутньої великородженої політики. У Польщі був для нього небезпечним Мешко, що міг з'єднати й зміцнити державу — тому Роман попирає молодих і слабих Казимировичів»²⁶. Союз із польськими князями не раз пригодився князеві Романові, про що вже була мова. Те, що він мав серед польських вельмож своїх прихильників, підтверджує низка польських істориків, у тому і Кадлубек.

Політичну й дипломатичну виробленість князя Романа підтверджує не тільки те, що він розумів, якою загрозою для України могла б бути з'єднана Мешком Польща, а й те, що потім він склав союз зі сином Мешка — Володиславом, присиднавши до України Люблінщину. Щоб зrozуміти цю змінну дипломатичну гру князя Романа треба мати на увазі, що за кожну допомогу польських князів треба було платити, себто узaleжнювати себе від них, а зміна орієнтації звільняла його від усяких зобов'язань.

Українсько-угорські взаємовідносини за князя Романа були напружені. Знаємо, що його сват, Володимир Галицький, був утік на Угорщину, забравши з собою багато дорогоцінностей, і одержав від короля Белі допомогу та змусив князя Романа уступити з галицького престолу. Пізніше, угорський король Андрій, син Белі, хоч мав у пляні прилучити Галичину до Угорщини, боявся втрутатися у Романові справи за його життя і дотримувався точок умови про ненапад. Щойно після смерті князя Романа, Андрій напав на Галичину. Віроломність мадярів була загально відома, вони ж бо були ув'язнили свого попереднього союзника Володимира Яро-

²⁶ Павляків, Гр.: »Роман Мстиславич«, стор. 65.

ПЕРЕМОВА

Шість історичних розвідок, обнятих спільною назвою "НАША СЛАВА І ГОРДІСТІ", видаю за спонукою друзів, для нашої університетської молоді.

Своїм засягом вона входить в княжу, козацьку та новішу добу. Метою цієї збірки – відкрити перед юним, вдумчивим читачем героїчне минуле України, висвітлити світлі постаті будівничих нашої, колись могутньої держави та влити віру в месіяністичне призначення Українського Народу серед інших словянських і не словянських народів.

На мою думку у нас обмаль цього рода літератури, а якраз такі праці збудять національну гордість і гідність. П'ятнадцять літ педагогічної та наукової праці і безпереривний контакт з нашою студіючою молоддю підтверджують опію мою думку.

Наша університетська молодь хоче чути про іншу, кращу Українську історію. Вона не вірить у всесильність "воріженськів" так же, як не вірить, що вони "згинуть, як роса на сонці". Наша молодь часто не вірить нам, думає, що ми її обманюємо, насвітлюючи, ба, підтушовуючи негативні постаті та моменти а змовчуши світлі й величні.

Саме це спонукало мене стати на загально-національну площину та присвятитися всеціло педагогічно-виховній справі. праця викладача й інспектора рідних шкіл, обнова та керівництво Об'єднання Українських Педагогів Канади, Шіснадцятилітнє видавання, редактування і друкування единого в діяспорі педагогічно-виховного журналу, передрук ряду найкращих праць, які не можуть бути передруковані на Україні – як от праці Ол. Синявського, М. Зерова, В. Ігнатієнка та інших, видав десять окремих власних праць і біля тисячі розвідок, статтів, оглядів, рецензій та проче надруковані у різних періодичних виданнях, редакція і вклад до біографії з української літератури нової доби, поміщені у американській католицькій енциклопедії праця в студентських громадах – спершу головою а там дорадником, праця в Н. Т. Н. і цикль доповідей як у Торонті так і на провінції не повний перелік моєго вкладу для української справи в діяспорі. В січні сповниться мені пів сторіччя і я готуюся до звіту пере нескореною Україною та її неприспаним людом із своєї діяльності...

Ця скромна збірка, як і наступні, намічені мною до друку, хай будуть моїм муравлиним вкладом для української національно-виховної справи.

Автор, Видавець і Друкар.

ЗМІСТ:

1. Імператор Святослав Завойовник.....	5–20
2. Самодержець Роман Мстиславич.....	21–37
3. Творець Козацького Ордену кн. Ім. Вишневицький–Байда.....	38–50
4. Гетьман Мазепа і його співпрацівники.....	51–71
5. Легендарний нашадок Броховечських	72–110
6. Українці і польське повстання 1863 р.....	111–140

Імператор Святослав Завойовник

(Будівничий Української імперії)

Вступ

Залюблений до безтями в цю героїчну постать лицаря-завойовника, бачу його у сні й на яві. Постать князя Святослава давно переросла в моїй уяві рамки історичних підручників. Наперекір нашим історикам, я бачу його не якимось авантюристом чи шібайголовою, а справжнім імператором і далекозорим будівничим могутньої української держави. На саму згадку цього величного імені в моїх вухах бурунами клекоче Ненаситець з рештою дніпрових порогів, лопочуть під зрывом степового вітру руські знамена, шелестить під напором тисячних кінських грудей висока тирса. Перед примкнутими очима бачу зализні княжі полки, що мов градова хмара, наче чорноморські буруни, галопом-ускоки женуться у ворожу пащу і нагамуз торощать могутність наших ворогів. Мої ніздри впиваються міцним запахом розтертого під кінськими копитами полину і чують терпкий запах крові на побоєвищах... А над усім горує він — наш імператор. Дужим голосом, мов дзенькіт криці, рветься над ворожою раттю його лицарський виклик: »Іду на ви!« Неначе бачу зрослі в одне кінську і людську постаті, з напруженими, немов тятивами, м'язами і волею. Немов чую солоний запах кінського поту і від напруги зрошевого ним людського тіла...

Цей князь уперше на скрижалях нашої історії двосічним мечем висік глаголи слави, геройства і могутності. Він, а не хто інший зробив Русь-Україну могутньою імперією!..

Юність Святослава

Сиротою остався малолітній Святослав по смерті батька Ігоря. Не мати, — княгиня Ольга, а дружина-ратівниця виховувала князя. Ще дитиною, посаджений дядьком Асмудом на коня, по-лицарськи виступив на деревлян, щоб за тодішнім звичаєм помстити смерть батька. Він же перший кинув копіс на ворога, розпочинаючи цим способом переможний бій.

Виховання між бойовою дружиною не було таке просте. Найперше малого ще, чотирилітнього, Святослава »постригли«. Пострижини — це щось немов наше хрещення. Стрижено всю голову, лишаючи тільки чуб, що був ознакою знатного роду, потім садовили вперше на коня і гучним бенкетом святкували уводини юнака в лицарський стан, визнаваню його князем і головою дружини. Князь був під опікою дружинників-воїв свого покійного батька, хоча, мабуть, він створив перший свою власну дружину, себто йому до вправ і забав зібрано його ровесників — синів української знаті. Життя дружини, а в тому і князя не було легке чи вигідне. Князь у поході, як кажуть різні історики, не возив із собою коляс, істивних запасів, чи зайвої одежі. Навіть казанка не мав він, але під час постою, при розкладеній ватрі, настромляв на списа шматок м'ясива, пріспікав, ів, потім кидав на моріг накривало з овечої вовни, а під го-

лову клав сідло і, в переліку зірок, засипляв сном здорової втомленої людини...

Таке виховання (так князя, як і дружини) сталило волю мужністю, а м'язи — пружністю і витривалістю. Князь і його дружина могли »пардом скочити« з країни в країну, кидаючи недругам завзяте: »Іду на ви!«

Перший свій похід скерував юний князь на наших старих ворогів з-над Волги. Дажбожі внуки мали тут свої порахунки ще з 914-го року. Святослав, по тодішньому звичаю, не міг простити отим усім болгарам, бургасам і хозарам розгрому княжої раті, що верталася з походу від Каспія. Святослав із дружиною, пливучи по Десні й Оці, підкорив собі, тоді ще незалежних, вятичів і розгніваним пардом наскочив на бургасів, болгарів і хозарів, сплюндрував їхні землі вогнем і мечем, затопивши оті племена в морі крові. Недарма ж арабський літописець Ібн-Гаукль пише, що в 976 р. не осталося по них ні сліду. У п'ятилітній війні Святослав винищив згадані племена, пішов ще далі, аж на Кубань, до ясів і касогів, та поширив межі своїх володінь по Кімерійському Босфор.

»Я хочу жити на Дунаю«

Незліченні багатства, привезені з далеких походів, п'янка перемога над ворогами і молодеча завзятість князя гомінкою луною пролунали в тогочасному світі.

Близком багатства і ехидністю та інтригами окрилена Візантія почала свої нитки снувати і в Києві. Достойник грецького імператора, син корсунського голови міста — Калокир, у посольстві від свого володаря приїхав до Святослава. Імператор багатими дарами хотів спонукати володаря русичів »на рать« з дунайськими болгарами, що завдавали добrego чосу розпанітим грекам. Більше того, греки мусіли платити болгарам постидну данину. Отож, щоб звільнитися від цього, грецький імператор Никифор Фока закликав Святослава виступити проти болгарів. Кілька возів золота, вагою в понад 1.000 фунтів, мали бути отим ключем до українського володаря і його дружини. Крім цього Никифор переконував Святослава, що по здобутті Болгарії він може прилучити її до своєї держави. Щоправда, Калокир, гнучкий політик, психолог і спритна людина, задумав свої пляні. Він вирішив при помочі Святослава засісти на візантійському престолі. І Калокир став діяти не в імені імператора, але у своєму, зачаровуючи лестощами Святослава та обіцяючи йому незліченні багатства по зайнятті цісарського престолу.

І зібрав Святослав Завойовник 60.000 хоробрих, як пише Лев Диякон, щоб у серпні 967 р. на байдаках поплисти вниз Дніпром аж у Руське море. До першої лютої січі з болгарами прийшло над Дунаєм. Не витримали болгари гураганного удара русичів і в переляку відступили в Доростол. Болгарський цар з горя та смутку дістав паралічу, а князь русів промчав переможно по Дунаю і під зиму вернувся з багатою здобиччю в Київ.

На другий рік Святослав Завойовник знову виступив із своєю раттю на болгарів, зайняв понад вісімдесят міст і створив собі столицю в Переяславці над гирлом Дунаю.

Калокирувесь час перебував біля Святослава, але імператор Никифор дізнався про підступні заміри свого вельможі та про згоду нашого володаря допомогти Калокирові здобути візантійський престіл. Тому імператор зміняє свою політику і своє наставлення супроти болгарів. Він підписує з ними умову і обіцює допомогу у війні з русичами. Підкуплені імператором печеніги загналися несподівано, в літі 968 р., аж під Київ і почали облогу міста. Воєвода Претич із дружиною перебував тоді по тойбіч Дніпра і, дізнавшися про облогу, негайно вирушив на вируку княгині Ользі з унуками і міщенам. Печеніги думаючи, що це Святослав, кинулися в розтіч, та згодом їхній хан зробив угоду з Претичем. Правда, далеко вони не пішли і отaborилися над річкою Либіддю.

Княжич Святослав та його опікун

«Княже, чужої землі шукаючи, ти свою занехаяв!»

Києвляни, нераді такому сусіству, негайно вислали до Святослава послів із докірливою реччю, що він занехаяв свою землю, шукаючи чужих, а печеніги малошо не захопили в полон його діток і матері. Якщо князь негайно не вернеться, — продовжували посли, — то може втратити матір і діток, бо печеніги далеко від Києва не відступили. Почувши оці невеселі речі, Святослав хижим барсом перестрибнув з-над Дунаю у Київ і прогнав печенігів у поле. Так як годі вдергати гірського вірла в клітці, так же годі було Святославові всидіти у Києві. Його манила при надна далечінь, п'янкі переможні бої і чужі багатства.

— «Не мило мені в Києві жити! — каже він своїй дружині. — Хочу поставити свою столицю в Переяславці над Дунаєм. Це є центральний город моїх володінь. Там рікою пливе всяке багатство: з Греції золото, павлочки, вина; з Чехії та Угорщини срібло й коні, а із України хутра, віск, мед та челядь».

І ось тут проявляється отою великий державницький розум нашого імператора. Розум державника-господаря. Це не була буйність чи пуста відвага, — як твердять деякі наши і чужі історики. О, ні! Це було глибоке практичне розуміння життєвої конечності його могутньої держави — української імперії. Хто-зна, чи Святослав не був свідомий і не знав переказів та традицій древніх роксолян, що то теж Дунай за центр своєї держави обрали? ..

Незабаром по смерті своєї матері-рівноапостольної княгині Ольги, Святослав Завойовник знову вибирається в Болгарію. Та в Болгарії зайдшли великі зміни. Підбадьорені підтримкою і допомогою греків, болгари вибили княжі залоги і відібрали всі свої міста, включно з Переяславцем.

Князеві русичі довелося починати боротьбу від початку. Під Переяславцем прийшло до лютої січі. Святослав гукнув до своїх: »Тут нам погибати! Тож поляжемо, браття, по-геройськи й дружньо!.. Дружинники кинулися в бій на пролом і надвечір атакою на копії захопили місто.

Тепер Святослав Завойовник відбив не тільки Переяславець і попередньо втрачені міста, але й здобув інші міста між Дунаєм та Балканами, а навіть підкорив собі болгарську столицю Велику Преславу і захопив у полон царя Бориса з усією родиною та дворянами.

Дізнавшися, що болгарський спротив викликав зрадливий грецький імператор, Святослав спалахнув люттю і кинув імператорові свій лицарський виклик: »Хочу йти на тебе і заволодіти твоєю столицею, як завладів Преславо!«

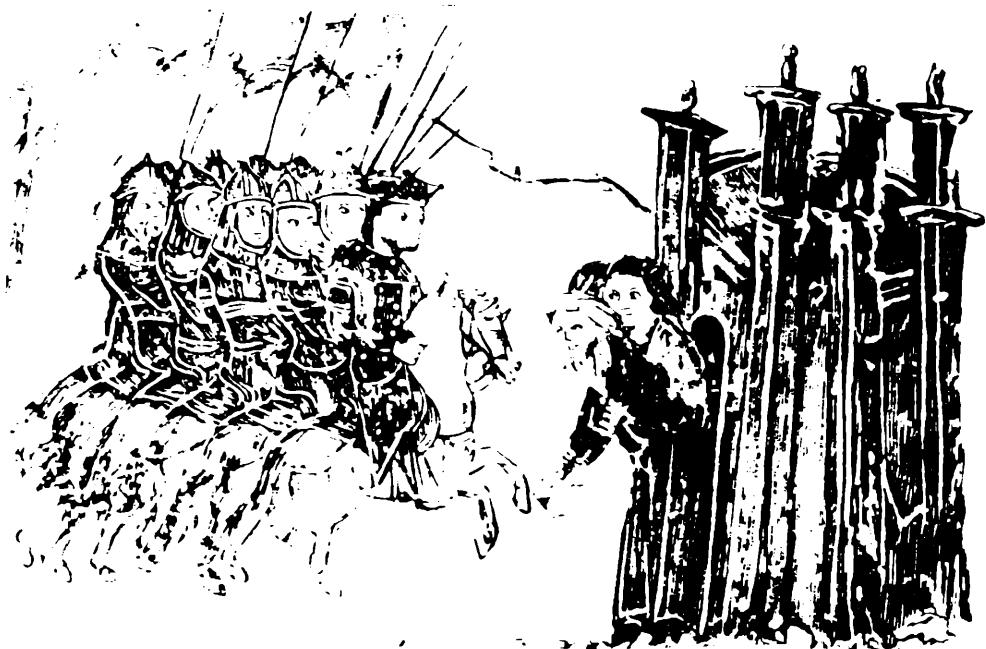
Похід Святослава на Візантію

І лютий жах скував серце грецького імператора та його дворян. Вони побачили, що лиха собі напитали, і почали одчайно готуватися до оборони. Укріпляли столицю, стягали війська, зброю і харчі. Більше того, навіть через усю притоку — кудою мав би плисти Святослав, — протягнули грубелезній ланцюг. Так то імператор Никифор готувався стрінуть свого недруга Святослава. Він уже мав виступити в похід проти русичів, та стримала його невесела вістка, що араби зайняли Антіохію, а в столиці готувалася підступна змова проти імператора, керована його дружиною та Іваном Цімісхієм, його воєводою. У грудні 969 р. рука вбивці досягла імператора, і престіл зайняв Іван Цімісхій. Цімісхій швидко зорієнтувався, що над Візантією нависло забагато нещастя, отже вирішив ліквідувати найгрізніше лихо — і задумав заключити зі Святославом мир.

Імператор України, вірний своєму слову, йшов на столицю Візантійської імперії. В 970 р. перейшов він Балкани і захопив Філіппополь і тут, для постраху, — як твердить грецький літописець, — посадив на кіл багато збунтованих проти нього болгарів. Багато наших істориків незгідні з оцім записом грецького літописця і твердять, що русичі та-

Володар Святослав Завойовник

Доростольці платять дань – із хроніки Манасії

кого роду смертної кари не знали, це було практиковане в Греції, хоча Святослав напевно убив мечем для постраху не мало ворохобників.

На нашу думку, Святослав, поспішаючи під Царгород, навіть часу не мав на таємну кару ворохобникам. На бік Святослава перейшли болгари й угри, а теж і печеніги.

Підступні «ромеї» (греки) діяли хитростю й обманом. Вони вислали до Святослава послів, що ніби прийшли з умовами миру, а насправді хотіли довідатись, скільки у нашого володаря військ. Святослав подав по-двійне число, себто 20.000. Греки поставили стотисячну армію і вирушили назустріч Святославові. Вороги зустрілися під Адріянополем. Хоробрих русичів охопив жах на вид цієї многолюдної грецької раті, не злякався тільки один вождь-імператор України Святослав Завойовник. Він звернувся до своїх дружинників із промовою:

«Нам немає куди діватись. Волею чи неволею, чолом станемо проти ворога. Тож не посorumі Землі Руської і ляжмо тут кістями. Знайте, що мертві не мають сорому. Як захочемо тікати — посorumимо себе, а втекти все одно не втечимо! Станьте ж твердо, а я піду попереду вас. Якщо я поляжу головою, — самі промищлайте і дбайте за себе!»

І знявся гамір великий, а дружинники, як один муж, закричали: «Княже, де твоя голова поляже, там і ми свої голови покладемо!»

Почалася люта січа, гураганом налетіли русичі на ворога і в завзятому одчайдушному бою перемогли десяткират сильнішого ворога. Греки розбіглися в переляку, а Святослав Завойовник — як оповідає літописець, — без великого труду здобував город за городом, прямуючи на Царгород.

Не на жарти злякався імператор. Склікав у своїй палаті нараду. Різні думки висловлювали грецькі вельможі, та згідні були в одному — не сила їм воювати зі Святославом. Вирішено післати до нього послів і ще раз випробувати володаря Руси-України. Греки вислали йоху пребагаті дари в золоті і дорогоцінних матеріях злотоглавах, а з тим наймудрішого грека, щоб слідкував «за поглядом, мімікою і думками Святославовими». І прийшли грецькі послі до нашого монарха. Чолом поклін йому віддали і розстелили перед ним пребагаті дари. Та він і не глянув на це. — «Отрокаам віддайте!» — ваказав своїм прибічникам, не сказавши послам ні слова. І відійшли греки з нічим.

Вислухавши звіту послів, грецький імператор рішив, по нараді, ще раз вислати послів до українського володаря. В дарі пістав цісар мечі та іншу зброю. І зрадів Святослав такому дарові, немов мале дитя. Став хвалити дари, милувався ними і цілував їх... А потім прорік, що за це подяку цісареві передає. Все це слово-в-слово переказано грецько-му володареві і тоді вирішено на нараді, що монарх, який гордус багатствами, а милується збросю — це лютий, геройський володар, тому краще дати йому данину і помиритися з ним. І знову вислав грецький цар послів, котрі передали слова його Святославові: «Не йди в наш город, краще візьми данину, яку тільки забажаеш».

Святослав визначив немалу данину і зі словою вернувся з Переяславцем. Щоправда, у греків, відомих хвальків, особливо у Льва Диякона, це подано по-іншому, та ми певні, що наш літописець не перебільшив,

а об'єктивно описав ці події. А втім і сам грецький історик передає слова Святослава, відповідь на погрози Никифора: »Немає потреби цареві виступати на нас. Ми скоро розкинемо свої шатра перед мурами Царгорода, заваливши город сильним валом. Немає потреби вашому володареві трудитися. А якщо захоче виступити, то ми йому покажемо що таке Русь. Ми не якісь бідні ремісники, що шукають поденної роботи. Русь — це хоробра дружина, що перемагає ворогів своєю зброєю. Неук ваш цар, якщо цього не знає!«

Візантійська облуда

Візантійський імператор, хитро і облудно купивши мир, став зимовою порою готуватися до боротьби з володарем русичів. Він школив суходільні та морські війська, робив перегляд вогнеметних кораблів, а навіть вишколив »полк безсмертних« — свою особисту прибічну сторожу. До Адріанополя зважено запаси харчів і зброї.

»Як тільки зникла зимова мряка і настала весняна ясність, грецький володар був готов до походу« — оповідає грецький літописець. Із влахернського палацу він зробив перегляд вогнеметних кораблів, що іх було три сотні, подивляв їхнє високомистецьке плавання і удавану атаку одних на других, обдарував керманичів нагородами і велів пливти на Істер (Дунай), щоб загородити русичам поворот на рідні землі. Сам же імператор із суходільними військами підійшов під Адріанополь, а флотилія підплывла до Дунаю. З Адріанополя ціsar на чолі з полком »безсмертних«, а за ним п'ятнадцятьсячна армія піхоти, тридцятьсячна кавалерія і решта військ, тaborи, гуляйгороди, тарани та інше намагалися якнайшвидше пройти небезпечні гірські проходи, т. зв. »мішки«.

Зовсім несподівано вони виринули перед руськими дружинами біля Преслави. Під місто греки підходили вельми вроочисто. Гуркіт бубнів далекою луною гомонів у навколошніх горах, дзвеніли кимвали (тарілки), ревіли сурми, бряжчала кінська зброя, коні ржали, а рать голосним криком упивалася передчасною перемогою.

Могутність греків не злякала русичів. Вони вхопили зброю, заслонилися щитами (а щити у них дэвгі до самих ніг та міцні), і з ревом буйтурів кинулися на грецьку рать. Спершу в битві ніхто не мав переваги, та ціsar випустив на ліве крило русичів своїх »безсмертних«. Це була одчайдушна кіннота, що зробила в рядах руської піхоти велике зміщення, і русичі відступили в город. Обороною міста керував грек Калокир і воєвода Свенкел. У глуху північ Калокир помчав у Доростол до Святослава, а на другий день, у Велику П'ятницю, почалася облога міста. Хтось — як оповідає грецький історик Кедрин, — відкрив потаємно брами міста. Греки вдерлися в середину і по лютому бою заволоділи городом.

Недобитки русичів замкнулися в княжому теремі. Не зважаючи на кілька атак, перемогти Святославову рать не вдалося. Сам імператор проводив наступом, але без успіху. Побачивши великі жертви в лавах своїх воїнів, грецький ціsar наказав закидати терем з усіх боків огнем. Палац зайнявся вогнем, і сім тисяч русичів вийшли на відкрите поле.

Грецькі і болгарські вояки кинулися на них хмарою, але ні один із русичів не відступив. Усі, як один, чесно і по-геройськи, поклали свої голови в обороні княжої чести і слави та величі рідної держави.

Грецький ціsar вислав зараз же до Святослава Завойовника послів, домугаючись негайного відступу поза межі Болгарії, бо в іншому випадку, як погрожував, покладе всіх до ноги. Боляче вразила Святослава вістка про загибель його дружини, та вимога цісаря його розлютила, і він став готуватися до зустрічі з греками біля Доростола. При цьому згадаємо, що болгарське місто Доростол було тим самим місцем, де цісар Константин перед босм з ворогами побачив на небі хрестне знам'я і напис: «Цим знаком переможеш!» На пам'ятку цього чуда він побудував тут город.

Знаючи про зраду болгар і про наближення імператора до Доростола, Святослав, щоб забезпечитися від небажаних несподіванок, уявя як заручників три сотні болгарської знаті, а деяких ворохобників велів показати смертю. Покараних смертю грецький історик Кедрин нараховує тисячі, що абсолютно неможливе. Так українські, як і чужі історики не раз довели факти переборщення з боку грецьких однобічних істориків.

Бій під Доростолом і облога міста

Наблизився рішучий момент розправи Святослава з Цімісхієм. Імператор русичів вивів на цісаря 60.000 раті — всю свою дружину. Густою стіною зімкнувся ліс копій та щитів і настала лиховісна тиша перед боєм. Раптом мертву тишу прорізав гучний крик наступаючих, і почалася люта січа. З ранку аж до вечора тривав бій, хоч перемога не хилилася ні в один, ні в другий бік. Дванадцять разів одна то друга сторона подавалася під натиском могутніх ударів, але щойно кіннота Цімісхія перехилила шальку перемоги на грецький бік. Війська Святослава відступили і замкнулися в городі.

Греки стали перед брамами міста, і їхній монах наказав висипати вали та викопати рови. Він усе таки боявся Святослава, як великого завойовника, і тому не посмів наступати, а чекав своєї фльотилії.

І тут грізна фльотилія — кораблі з метачами мідійського вогню — пріпливла. Русичі злякалися не на жарт і пересунули свої човни ближче до городських мурів.

Наступного дня Святослав зі своєю дружиною знову вийшов з міських брам у чисте поле, і почалася нова, ще завзятіша, січа, але перед смерканням русичі знову відступили в город.

Святослав побачив, що з ментом як грецька фльотилія відгородила йому доступ до Дунаю, треба готуватися до довшої облоги. Він тієї ж ночі зміцнив місто глибокими ровами і став думати, як здобути відповідну кількість харчів. Вирішив зробити вилазку вночі. Дві тисячі дружинників у бурхливу ніч, серед туркоту громів, сяйва блискавок, а врешті і великої зливи оточили частину грецького табору, знищили всю заставу і з багатою здобиччю щасливо повернулися в город. Цімісхій, довідавшись про цей наскок, невимовно лютував на своїх воїв і загрозив своїм воєводам, що каратиме на горло, якщо щось подібне станеться, а тим часом велів ще тісніше оточити город.

І рече імператор Святослав врагам: Іду на ви!

Святослав облягає Доростол – із хроніки Манасії

Святослав робив часті вилазки і дошкульно вріався в грецькі війська, винищуючи багато ворожої раті. Одного разу вилазка знищила частину таранів і гуляйгородів та напала і в мак посікла близького імператорового свояка Івана Куркуя.

Заохочені таким успіхом, русичі наступного дня знову виступили проти греків, і права рука Святослава, Ікмор учинив у грецьких рядах страшне спустошення. Але, віддаливши задалеко від своїх дружинників, стрінувся віч-на-віч з грецьким силачем Анемою і поліг від його меча, а русичі відступили в город. Літописець пише, що греки, шукаючи на трупах здобичі, стрічали поміж убитими не мало жінок-воїв, котрі боролися рука-в-руку з чоловіками. Вночі русичі зібрали з побєззища трупів своїх воїнів і, справляючи за своїм звичаем тризну, спалили їх на вогні.

Після того Святослав Завойовник скликав нараду. Більшість була за те, щоб закінчити війну і або викрасти темної ночі та втекти, або ж замиритися з греками і бодай життя спасті. Святославові не сподобалася мова дружинників. Він зідхнув з глибини серця і прорік: «Якщо ми тепер соромно поступимося грекам, то де ж тоді ота гомінка слава зброї русичів, що без труду перемагали ворога, де ж тоді слава доброго імені нашого, що без пролиття крові перемагала численні краї! Досі ми були непереможні. Діди і батьки передавали нам у завіщанні свої лицарські, хоробрі подвиги. Отже, станьмо твердо! Так у нас немає звичаю рятувати свою шкуру соромною втечею. З двох одне маємо вибрати — або переможемо і залишимося в живих, або поляжемо головами в славі. Мертвим нема сорому, втікаючи — лица ні кому не покажемо з сорому!»

Промова Святослава, немов п'янке вино, полонила дружину. Всі як один рішили стати до бою і перемогти, або полягти. Дня 24-го червня 971 р., до зірниці, всі русичі під проводом свого володаря виступили з города, а щоб хтось не вернувся в місто, наглухо замкнули браму. Настала жорстока січа. Біля обідньої пори греки не витримали спеки й утоми та й почали відступати. Перемога не хилилася ні в один, ні в другий бік, хоч грецька рать кількістю переважала. Тоді ціsar Ціміскій за пропонував Святославові, щоб обидві сторони вибрали по одному найкращому воїнові, і котрий переможе, то й та сторона переможе. Святослав, побоюючись грецької зради, не прийняв цього виклику. Грецький велетень Анема кинувся у вирі битви на Святослава, поранив його і скинув з коня. Це так розгнівило русичів, що вони з люттю та ще більшим завзяттям кинулися на греків, мов гураган змітаючи все зі свого шляху. Греки почали з жахом відступати, але Ціміскій виступив перед них з копієм, загородив їм дорогу і припинив відступ. Тепер почався лютий натиск греків, а допомогла їм велика буря, що віяла на ряди русичів, і греки перемогли. Святослав, ранений у бою, мабуть теж поліг би головою, як багато його воїв, та врятувала його ніч.

Зібравши дружину Святослав виніс рішення, що годі довше воювати, бо греки постійно поповнюють свої ряди, а в русичів з 60.000 лишилося тільки 22.000, отже чого добного і всі можуть полягти. Рішено уклсти з греками мир. Як умови миру Святослав Завойовник поставив такі точки:

1) Русичі повернуть Доростол і полонених; 2) Зовсім відступлять із Болгарії; 3) Запанує знову дружба і любов між русичами і греками, як

за попередніх умов; 4) Греки дозволяють на вільну торгівлю, як було досі; 5) Руські купці в Цареграді вважатимуться друзями; 6) Греки перепустять усі судна, не нападаючи на них своїми кораблями.

Отже нарешті русичам таки довелося відступати, хоч це зовсім не значить, що вони програли. Святослав не був розбитий, лише переможений в одному бою. Тому греки, виснажені важкою і затяжною війною, раділи з перемир'я, і імператор Іван Ціміскій радо погодився на подані йому умови миру.

Зустріч двох імператорів

По підписанні умови з греками, Святослав Завойовник забажав стрінутися з Іваном Ціміскієм для особистих переговорів. Грецький історик-самовідець описує про зустріч двох імператорів ось так:

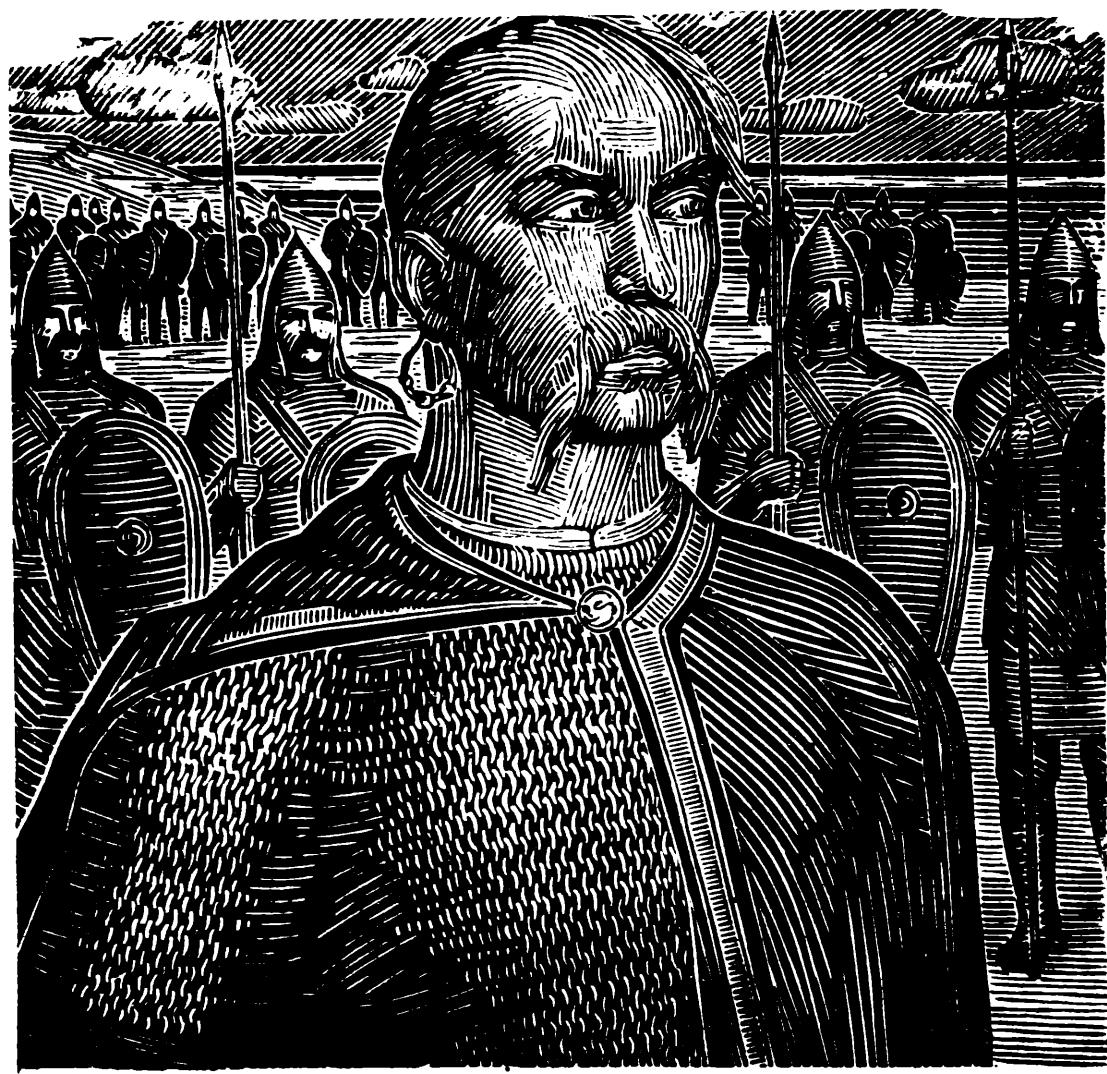
»Ціміскій, увесь у золоченій зброй і в довгих шатах, на прекрасному коні, а також і його прибічники виїхали на берег Дунаю. У той же час Святослав перепливав ріку на скитському човні, сам веслюючи разом з іншими, без жадного вирізнення. А вигляд у нього був такий: середнього росту, не то щоб високий, але й не низький. Густі брови і сині очі. Звичайний віс. Борода голена, але носив довгі густі вуси. Голова теж зовсім гола, тільки з одного боку звисав чуб — ознака знатного роду. Шия груба, плечі широкі, а станом доволі моторний. На вигляд він був похмурий, а може й дикий. В одному вусі висіла золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном посередині. Його одяг білий і чистий, але нічим не відрізнявся від інших. Поговоривши трохи з імператором про мир, не встаючи, відплив до своїх.«

Ціміскій поїхав у Царгород, де його зустрічали як »завойовника« Болгарії і переможця грізного імператора русичів, а Святослав з дружиною плив на своїх човнах морем до Дніпра, на батьківщину. Воєвода Свинельд радив обминути небезпечний шлях біля дніпрових порогів, намовляючи їхати окільною дорогою на конях, щоб уникнути печенізької засідки.

Візантійські літописці подають, що Ціміскій післав послів до печенігів, щоб вони дали вільний прохід дружині Святослава. Проте, знаючи хитрість і зрадливість греків, ми певні, що якраз вони і підмовили печенігів зробити біля дніпрових порогів засідку на Святослава. І справді, біля порогів уже була печенізька облога. Святослав рішив зимувати в Білобережжі. Там незабаром забракло харчів, і русичі дорого платили за коня, а так харчувались здебільша рибою. З весною 972 р. Святослав таки пішов на пороги. Печенізький князь Кур'я напав зрадливо на Святославову дружину. Воєвода Свинельд урятувався і кінно вернувся в Київ. Святослав і його дружина згинули в запеклому бою. З черепа Святослава Завойовника печенізький князь зробив собі чашу і пив з неї на пам'ятку про перемогу. Так згинув хоробрій князь — слава нашої землі.

Усе на небі й на землі, сповіщає смерть Святослава.

Святослав сповіщає своїм воям про новий похід.

Закінчення

Святослав Завойовник, імператор Руси-України, згинув у заранні своєї слави. Як будівничий держави він створив могутню імперію. Як політик був переконаний, що столиці його держави найкраще бути в Переяславці над Дунаєм. Як лицар-завойовник не знав хитrosti чи зради, ворогам звіщав: «Готуйтесь, іду на вас!» Все його життя — це низка ланок одного безперервного ланцюга-походів. Воював Святослав не для війни і не для порожньої слави. Це були воєнні походи володаря, який до деталів обдумував кожну річ і наперед обраховував, що вона йому принесе та скільки коштуватиме труду і жертв. Особливо дбав він, чи не більш як його світлі попередники, про прочищення та закріплення за Україною торговельних шляхів і центрів. Як дипломат був гнучкий і далекозорий. Він же ввесь час тримав біля себе Калокира, якого хотів зробити грецьким володарем і закріпити з ним дійсний, сильний і вигідний для своєї імперії, союз.

Смерть князя в розквіті віку не дала йому можливості ще раз змірятися з греками і таки вийти повним переможцем та ще далі поширити межі імперії. Загинув володар Руси-України, імператор могутньої держави — Святослав Завойовник, а з ним загинула його ідея перенесення центру держави на Дунай. Щойно по роках Ярослав Осьмомисл почав реалізувати задум Святослава, тим самим закріпляючи могутність Галицько-Волинської держави.

Загинув Святослав, забулося його величезне значення в розбудові української держави, багато істориків, як наших так і чужих, вважає його не більше як князем-авантюристом. Та пора вже сказати ясно і голосно, що Святослав Завойовник — це не князь, а імператор, будівничий української імперії, творець нашої могутності, уосіблення хоробрости і лицарськості в тогочасному світі.

Бібліографія:

- Венелин, Ю.И. Критические исследования об истории болгар.
Греков, Б.Д. Киевская Русь. Москва, 1953.
Грушевський, М. Історія України—Русі. Нью Йорк, 1956.
Дорошенко, Л. Нарис Історії України. Варшава, 1932 б т. 1.
Завитневич, С. Великий князь киевский Святослав Игоревич.
Іречек, К. Болгарска держава. Пловдив, 1899.
Істория Льва Диякона. ГПБ, 1820.
Нечволоводов, Ал. Сказания о русской земли. Николаев, 1909.
Шекера, І.М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах.
Він же. Міжнародні зв язки Київської Русі. Київ, 1963.
Полное собрание русских летописей. Москва, 1962 т. 1.
Чертков, Ал. Описание войны і вел. кн. Святослава Игоревича.

Літописець про похід руської дружини на чолі з князем Святославом на Візантію в 971 р.

Коли князь Святослав виріс і змужнів, він почав збирати воїнів багатьох і хоробрих; ходячи легко, як барс, проводив він багато воєн. У поході не возив з собою обозів, ні казанів, не варив м'яса, а тонко нарізвавши конину, або звірину, або яловичину, пік її на жару і їв; він не мав шатра, а (спав), підстеливши чапрак, а сідло в головах; такими були і всі його воїни. Він послав послів по країнах, говорячи: «Хочу йти на вас...»

Року (971). Прийшов Святослав у Переяславець, і болгари заперлися в місті. І вийшли болгари на бій проти Святослава, і була битва велика, і перемагали болгари. І сказав Святослав воїнам своїм: «Уже нам тут загинути, будемо битись мужньо, браття і дружино». І до вечора переміг Святослав, і взяв місто з бою. І послав до греків послів, говорячи: «Хочу йти на вас, узяти ваше місто, як і це». І сказали греки: «Ми не можемо противистояти вам, але візьми данину, з нас, на себе і на дружину свою, і скажіть нам, скільки вас, щоб ми дали по числу на голови». Так говорили греки, обманюючи Русь, бо греки лукаві і по цей день. І сказав їм Святослав: «Нас 20 тисяч і прибавив 10 тисяч, бо Русі було тільки 10 тисяч. І виставили греки 100 тисяч проти Святослава, і не дали данини. І пішов Святослав на греків, а ті вийшли проти Русі. Побачивши це, Русь убоялася величезної кількості воїнів. І сказав Святослав: «Тепер нам нікуди дітися; волею-неволею доведеться стати проти, щоб не посоромити землі руської, а полягти тут кістями, мертві ж бо не матимуть ганьби; а як побіжимо, то ганьба буде на нас, і не втешмо, так станемо ж міцно, а я піду спереду вас; якщо моя голова поляже, то подумайте самі про себе». І сказали воїни: «Де твоя голова поляже, тут і ми свої голови покладемо». І Русь приготувалася до бою, і була велика битва, і переміг Святослав, і побігли греки, і пішов Святослав до Царграда, воюючи і розорюючи міста, які стоять пусткою і по сьогоднішній день. І скликав цар своїх бояр у палац і сказав їм: «Що нам робити, раз ми не можемо противистояти йому?» І сказали йому бояри: «Пошли до нього дарі: випробуємо його, чи не любить він золото або шовкові тканини?» І послали до нього золото і шовкові тканини і мужа мудрого, і сказали йому: «Спостерігай за поглядом його і за виразом його лиця». Муж узяв дарі і прийшов до Святослава. І сказали Святославу, що прийшли греки з поклоном, і він сказав: «Введіть їх сюди». Прийшли і поклонилися йому, поклали перед ним золото і шовкові тканини. І сказав Святослав дружинникам, дивлячись убік: «Сховайте». Дружинники Святослава взяли і склали. Посли ж повернулися до царя. І скликав цар бояр, і сказали посланці: «Як прийшли ми до нього і піднесли

дари, то він і не глянув на них, а звелів сховати». І сказав один: «Випробуй його ще, пошли йому зброю». Греки послухались його і послали йому меч та іншу зброю, і принесли до нього. Він же, прийнявши, почав хвалити і любуватись і дякував цареві. І прийшли до царя, і розповіли йому все, що було, і сказали бояри: «Лютий повинен бути цей чоловік: майно зневажає, а зброю бере, дамо йому данину». І послав цар, говорячи так: «Не ходи до Царграда, а візьми з нас данину, скільки хочеш», бо він трохи не дійшов до Царграда. І дали йому данину, він же брав і за вбитих, говорячи, що «рід його візьме». Узяв же і дарів багато і повернувся в Переяславець з великою славою...

Летопись по Лаврентиевскому списку, стор. 63, 68, 70.

Лев Діакон про похід на Візантію руської військової дружини, очоленої князем Святославом у 971 р.

Візантійський історик і письменник Лев Діакон жив у другій половині Х ст. Під час походу візантійського війська проти руських воїнів до р. Дунаю він супроводив імператора Іоанна Цімісія. Пізніше Лев Діакон написав книгу, яка охоплює історію Візантії від 959 до 975 рр. Тут подаємо уривок з цієї книги.

Роси, підбадьорені його падінням¹, з голосним і диким криком кинулись на римлян², які, налякані незвичайним їх нападом, почали відступати. Імператор, побачивши, що військо відступає,

¹ Мова йде про вбивство руськими воїнами охоронця імператора Анемаса. ² Візантійці.

і боячись, щоб від страху й незвичайного нападу ворогів воно не зазнalo крайньої небезпеки, з списом у руці хоробро пішов на них із своїм загоном. Загриміли бубни на бій. Римляни, слідом за царем, повернули коней і швидко рушили на ворога. Раптова буря з дощем розладнала росів, бо курява, що знялася, запорушувала їм очі... Коли почався великий бій, скіфи¹, оточені магістром Сктіром², не могли витримати нападу кінної фаланги і без слави полягли на місці. Сам Святослав, поранений і сходячи кров'ю, не лишився б живий, якби не врятувала його ніч. У ворогів, кажуть, у цьому бою було вбито п'ятнадцять тисяч чоловік, взято двадцять тисяч щитів і силу мечей; а в наших убитих було тільки триста п'ятдесят чоловік і багато було поранено³. Таку перемогу здобули римляни в цьому бою.

Святослав цілу ніч журився з приводу поразки своєї раті, досадував і палав гнівом. Але, почуваючи, що нічого вже не може вчинити непереможному нашому війську, вважав за обов'язок розсудливого полководця, не впадаючи в розpac у крайніх обставинах, усіма силами намагатись зберегти решту війська. Отже, на другий день уранці посилає до імператора просити миру з такою умовою: таврскіфи⁴, повинні віддати римлянам Дористол⁵, відіслати полонених, вийти з Місії⁶ і повернутись на свою батьківщину; римляни ж повинні дати їм безпечно відплисти на суднах своїх, не нападаючи на них з вогненосними кораблями (бо вони надзвичайно боялись мідійського вогню⁷, що може навіть каміння обертати в попіл), дозволити привозити до себе хліб і посланців для торгівлі у Візантії вважати, як раніш, звичайно друзями...

По затвердженні миру Святослав просив дозволу в імператора прийти до нього для особистих переговорів. Той згодився і в позолоченій зброй, на коні приїхав до берега Істру в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...

Отож поговоривши трохи з імператором про мир, сидячи в човні на лаві, він переправився назад. Так кінчилася війна римлян з росами.

История Льва Диакона и другие сочинения византийских писателей, СПБ, 1820, стор. 95—97. Переклад з грецької мови Д. Попова.

¹ Так Лев Діакон називає слов'ян. ² Візантійський полководець Вард Склір. ³ Лев Діакон явно передбільшує втрати руських і применшує втрати візантійців. ⁴ Мова йде про руських. ⁵ Дористол — місто в Болгарії. ⁶ Місія — так Лев Діакон називав Болгарію. ⁷ Мідійський вогонь — спеціальне пристосування запалювати кораблі за допомогою нафти.

ВОЛОДАР РОМАН МСТИСЛАВИЧ

(Самодержець усієї Руси-України)

Приємчуло молоді українського роду, що — не знаючи історії батьків, мови рідного народу та його вікових традицій, — почувається меншевартісною серед інших національностей.

Автор

В С Т У П

Перегортаючи пожовклі листки наших історичних аналів і новіші праці-причинки до нашої славної історії, з неприхованою гордістю любуюся величним минулим українського народу та мрію про таке ж майбутнє. Великі постаті творців української княжої держави немов живі гуторяль зі мною, у нічній тишині розказують мені про свої геройські чини і розкривають призабуті державні пляни й задуми. Я вчуся з них, а свої спостереження і думки записую на листках паперу. Таким же способом хочу тепер відтворити постаті володаря і самодержця Руси-України Романа Мстиславича.

Він, призабутий творець Галицько-Волинської держави, немов оживає переді мною. Я знову бачу його, цього нашого володаря, що в час упадку Золотоверхого Києва зумів створити новий державний центр у Галицькій волості, а згодом приседнати до своїх володінь майже всі українські землі. Своїм двосічним мечем покорив і розгромив візливих половців, приборкав гордих литовців та поширив свої володіння на захід.

Роман Мстиславич — велика лицарська постаті і світлий державницький ум. Він відчув потребу часу й організував свою державу на тогочасний західно-європейський зразок. Це був князь сильної руки. Не дарма ж половці страшили його іменем своїх дітей, а польський історик писав, що він запрягав гордих литовців у ярма та орав ними землю. Його залізну руку відчуло й горде, свавільне галицьке боярство, оті дуки-княжата, що не дбали про добро держави, а тільки про свої власні користі.

Не легко відтворити в короткій статті постаті і чини цього славного володаря, але те, що даю до рук молодим читачам хай буде для них одним із звен, що причиняються до збудження національної свідомості й гордості.

ЮНІСТЬ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Роман був унуком Володимира Мономаха і сином Мстислава Ізяславича й, мабуть, Агнеси, дочки польського короля Болеслава Кривоустого¹. Дата

1) В науці йшов спір про те, хто була мати Романа. Одні, як М. Грушевський (ГУР, т. 2, стор. 393), О. Бальцер («Генсальогія Плястуф», стор. 181-182) та інші твердили, що вона була сестрою Болеслава Кривоустого. Більшість учених — І. Шараневич, І. Лімниченко, Г. Павляків та інші твердять, що вона була сестрою Казимира Справедливого й дочкою Болеслава Кривоустого.

Самодержець Русі—України Роман Красний

його народження невідома, але найбільш правдоподібно, що десь біля 1153 р.². Перші дитячі роки провів Роман на княжому батьківському дворі у Володимири Волинському, а може й у Києві, де його батько княжив від 1167-го до 1170 року. За тодішнім звичасм, молодий отрок Роман учився книжного і лицарського знання. Для навчання батько добирал відповідних книжників і вчених серед духовенства, давав їм відповідне приміщення й устаткування та велів присилати на nauку, для товариства синові, синів своєї знаті. Учителем і наставником шкіл князь призначив ближнє невідомого нам ученого Василія. Тогочасна школа вчила писати і читати та інших підставових знань. Навчальними підручниками були «Часослов», «Псалтир» та інші книги.

Лицарське знання отроки здобували на княжому дворі. Їх учили досвідчені княжі дружинники. Юнаки вивчали бойову теорію й робили практичні вправи. Спершу здобували вони військову заправу на ловах, на різних лицарських герцах і турнірах, а потім — у боях. Багато синів володарів і вельмож іхало доповнити свої лицарські знання на інші княжі двори. Відомо, що на дворі Романового діда, Ізяслава Мстиславича у Володимири, гостювали польські князенки Болеслав і Генрих — Романові дядьки по матері.

Мстислав Ізяславич вирішив і свого сина Романа вислати на двір дядька Казимира Справедливого в Польщу³. Романові було тоді 10-12 років, а на дворі дядька пробув він біля п'яти років. Тут набрав він досвіду, запізнався близче із західною культурою та, чи не найважливіше, вивчив польські політичні умовини, що придалося йому в пізнішій його діяльності. Безпereчно, що при цьому він удосконалився у військовому ремеслі, як теж знайшов друзів, які потім допомогали йому в потребі.

Повернувшись в Україну, до Володимира Волинського, Роман не довго був біля батька, бо вже 1168 року, чи не 16-тилітнім юнаком, був запрошений княжити в Новгород⁴. В той час над Новгородом нависли грізні хмари — багато ворогів загрожували цьому князівству. Вже в першому році свого княжження Роман розбив напасників під Торопцем. Літописець розказує, що в 1170 р. заздрісні князі виступили збірно проти Романа. Була завзята січа, але Роман і цей напад відбив по-геройськи. У Новгородському літописі від 1169 р. сказано, що князь укріпив город і вишколював своє військо на модерний, західно-европейський спосіб. У Новгороді Роман княжив тільки два роки, бо після його останньої перемоги над напасниками — помер його батько, маючи неповних сорок літ, і молодий князь вернувся на Волинь у Володимир.

²⁾ Бальцер у своїй «Генеалогії...» (стор. 182) подає рік народження 1156. Лікніченко («Взаимные отношения...», стор. 63, примітка 4) думає, що в 1160. Чи не найближче до правди є Гр. Павляків («Роман Мстиславич», стор. 60), кажучи, що рік народження припадає на 1153, або рік-два раніше.

³⁾ Кадлубськ, Вінцент: «Кроніка польонорум», стор. 216.

⁴⁾ Порфиридов, Н. Г.: «Древний Новгород», стор. 100.

Перерва в літописних записах не дас нам змоги повністю відтворити діяльність Романа на Волині. Відомо, що на протязі п'ятнадцяти літ він розбудовував, укріплював і обороняв свою волость від литовців і ятвягів⁵.

БОРОТЬБА РОМАНА ЗА ГАЛИЦЬКУ ВОЛОСТЬ

Не ціла Волинь належала Романові. Вона була поділена на чотири частини. Щойно після смерти брата Володимира в 1171 р. Роман дістав під своє володіння Берестейщину. Але він мріяв про більше й краще. Його манила Галицька волость. Київ у той час уже втратив свою попередню могутність, а натомість росла й могутніла Галицька волость. Щоправда, коли Галичем володів князь Ярослав Осмомисл, Роман мовчав і корився судьбі — він боявся цього могутнього володаря, ждав відповідної нагоди, щоб здобути Галицьку волость і здійснювати свою головну мету. На півночі він вже здобув те, що було можливе і добре дошкулив литовцям⁶. Від покійного брата перейняв Берестейщину і наблизився до кордонів Литви. Спершу він мав із литовцями малі недобро-сусідські сутички, робив невеликі напади, які згодом розгорнулися в затяжну й немилу для литовців війну. Польські літописці Стриковський і Кадлубек записали тогочасну народну приказку: «Не добре, Романе, робиш, що Литвою ореш!» Це значить, що Роман переміг влізливих литовців і жорстоко зламав їхню гордість⁷.

Як у польських, так і в литовських хроніках не можна відшукати якогось докладнішого опису цього періоду боротьби з литовцями. Кадлубек називає Романа львом, крокодилем, туром та подає вже згадану приказку, і це все. Роман підбив ятвягів, литовське плем'я, що поселилося вздовж західного Бугу на північному пограниччі Волинської волості, а для забезпечення своїх володінь побудував на цих землях низку українських осель чи міст, що — як забороло — мали захищати його князівство від нападів інших литовських племен⁸.

Правдоподібно, проти Литви, а може й Польщі, Роман уклав був військовий союз із німецьким орденом меченосців, про що було відомо в Європі ще в 14-му столітті⁹.

Ще перед розповіддю про боротьбу Романа за золотокованій галицький престіл, треба розказати дещо про його сімейні справи. Роман був жонатий двічі. Його першою дружиною була Предслава, дочка київського князя Рюрика Ростиславича. Оженився він з нею десь біля 1170 р. і мав від неї дочку Теодору, майбутню дружину князя Ростислава Галицького, та дві

5) »Енциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона«, т. XXVII, стор. 75.

6) Про деякі битви Романа з литовцями сказано в наших літописах, крім цього, як каже М. Грушевський, збереглися про них народні перекази.

7) »Монографії по історії Галицької Русі« — М. Смірнова, М. Дацкевича і І. Шараневича, стор. 15.

8) Антонович, В.: »Історія великого князівства литовського«, стор. 17.

9) Грицак, П.: »Галицько-Волинська держава«, стор. 57.

Роман Галицький на сторожі своєї держави

інші дочки¹⁰. Тесть Романа зробив нерозважний крок. Він, як київський князь, сповнив бажання Всеволода Мономаховича, віддавши йому частину Романових володінь, а саме міста Торчеськ, Трипілля, Корсунь, Бєгуслав і Канів, залишаючи зятеві тільки Полонне на волинсько-київському пограниччі. За це Роман незлюбив свого тестя і десь біля 1196 р. розвівся з Предславою¹¹.

У 1187 р. галицькі бояри збунтувалися проти свого володаря — Володимира Ярославича, якого старший син був одружений з Романовою дочкою Теодорою, отже в тодішні часи це давало Романові право втрутатися у справи Галичини. Літописець розказує, що причиною невдоволення було те, що князь Володимир »думы не любяшет с мужи своими«, чи — як ми сказали б сьогодні, — змагав до неподільної, абсолютної влади¹². Іншими аргументами було те, що князь віддається »піяньству та розпусті«. Очевидно, до тих боярських закидів треба ставитись критично.

Фактом залишається те, що своєвільні бояри були незадоволені своїм володарем і порозумілися з Романом. Роман негайно вирушив із своїм військом на Галич, а Володимир, забравши багато скарбів — золота і срібла, — та нешлюбну дружину, з якою мав двох синів, виїхав поспішно на Угорщину до короля Белі¹³. Роман, без бою, засів на галицькому престолі¹⁴.

Правда, ця перша спроба Романа закріпитися у Галицькій волості, не повелася. Невдовзі наспіла вістка, що Володимир одержав підмогу від Белі й вирушив на підбій Галича. Для Романа це був болючий удар, тим більше, що перед виїздом у Галич він віддав свою волость братові Всеволодові, та ще й поклявся »...що йому вже не треба більше Володимира«¹⁵.

Перед Романом постає питання, що далі робити? Присяга не дозволяє відбирати від брата подарованої отчизни, а з Галича мусить тікати. Брат Всеволод зачинив перед ним ворота Володимира. Тоді Роман рішив шукати допомоги в Польщі. Дружину вислав до її батька Рюрика в Овруч. Польські князі, зайняті своїми справами та усобицями, не дали йому допомоги і він виїхав до тестя, прохаючи, щоб Рюрик вислав свого сина Ростислава йому з допомогою для здобуття Галича. Рюрик погодився і Роман вислав передовий віddіл військ для здобуття пограничного міста Плісниська. Та похід цей знову не вдався. Галичани, разом з угорцями, розбили Романове

10) Ibid, стор. 54. Павляків, Гр.: »Роман Мстиславич«, стор. 63.

11) Грицак, П.: »Галицько-Волинська держава«, стор. 57.

12) »Полное собрание русских летописей«, т. II, стор. 193.

13) Грушевський, М.: »Історія України-Русі«, т. 2, стор. 448; Солов'єв, С. М.: »Істория России«, т. I, стор. 565.

14) Коструба, Т.: »Нарис історії України«, стор. 252.

15) За Гр. Павляковим, »Роман Мстиславич«, стор. 64.

військо і він мусів відіслати Ростислава з військом додому, а сам ще раз поїхав у Польщу шукати підмоги¹⁶.

Цим разом Мешко Старий не відмовив Романові допомоги. Правда, ця допомога була замала, щоб примусити Всеволода вийти з Володимира і щойно тоді, як Рюрик обстав за зятем і »насла с грозю на Всеволода«, Всеволод уступив, а Роман знову засів на своїй отчизні¹⁷.

Невдовзі наспів для Романа відповідний час, щоб знову заволодіти галицьким престолом. У 1199 р. помер князь Володимир і Галицька волость залишилась без наслідника¹⁸. Але сили Романа були замалі, щоб заволодіти Галицьким князівством, і він звернувся за допомогою до польського князя Лешка. Одержані допомогу, Роман пішов на підбій Галицької волости. Галичани виступили збройно проти Романа і навіть намагались підкупити Лешка, щоб він відтягнув свою допомогу, обіцяючи йому Галицьке князівство. Лешко не піддався намовам і вирушив на підбій Галичини для Романа і допоміг йому засісти на галицькому престолі¹⁹.

Безперечно, що за цю допомогу Роман дав Лешкові якісь обітниці, але, як каже Кадлубек, Роман показався невдячним, віроломним і своїх зобов'язань супроти Лешка не виконав. Гр. Павляків думає, що Роман, з куртуазії, обіцяв Лешкові підчинитися його зверхності²⁰.

Тим разом Роман, засівши на галицькому престолі, вже був обережніший і нікому не відступав своєї Волинської волості, а прилучив її до Галичини. Ставши твердою ногою на галицькій землі, Роман сперся об могутні Карпатські гори, забезпечившися від Литви і віщим зором глядів далеко наперед із наміром об'єднати під своїм скіпетром усі українські землі. Насамперед він подбав про те, щоб певними концесіями забезпечити себе від польських князів і намагався жити з ними у згоді. Потім, пам'ятаючи колишню обиду від тестя Рюрика, бажав підкорити собі Київ — »матір городів руських«.

ЗМАГАННЯ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ УСІХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Ми вже згадували про непорозуміння Романа з його тестем. Рюрик, з намови сузdalського князя Всеволода, відібрав був Романове придане за дочкою — п'ять міст — і це зробило зятя й тестя смертельними ворогами. Це стало й причиною розводу Романа з Предславою, яку він, десь біля 1196 р., відіслав до батька.

Закріпившись на галицькій землі, Роман починає думати про відплату невдячному тестеві, про підбій київського князівства. Десь біля 1200 р. він

¹⁶⁾ Соловьев, С. М.: »История России«, т. I, стор. 567.

¹⁷⁾ Літопис (Іпатієвський список), стор. 445.

¹⁸⁾ Володимир був останнім із роду Ростиславичів, не враховуючи його двох синів із другого, незаконного подружжя з дочкою галицького священика.

¹⁹⁾ Вся ця розповідь йде за Кадлубком (Магістрі Вінценті, Хроніка, стор. 222-225).

²⁰⁾ Порівняй: Павляків, Гр.: »Роман Мстиславич«, стор. 68.

І згинув Роман у лютій січі з ворогами...

славича, щоб таким способом опанувати Галичину, але — через втечу Володимира з тюрми — їхні задуми не здійснилися²⁷. По смерті Белі на Угорщині почалися міжусобиці між його синами Емериком і Андрієм, тому вони й не могли думати про відверту боротьбу зі сильним князем Романом. Гр. Павляків згадується, що князь Роман, мабуть, допомагав Андрієві. Про це свідчив би той факт, що потім Андрій Угорський дав приют Романовій вдові з дітьми²⁸.

Про зв'язки Романа з Литвою вже дещо сказано. Як відомо, децентралізація Київської держави після смерті Ярослава Мудрого згубно вплинула на її дальшу долю, бо сусіди України почали відривати куски окраїн поодиноких князівств. Так було і з Пороцьким князівством, яке литовці постійно шарпали. Роман всіма силами протиставився тому, завоював землі ятвягів та зробив їх заборолом, форпостом, проти литовців²⁹. Приказка «орав литовцями» не має дослівного значення, а тільки переносний змисл, себто забраних у полон литовців він оселяв на своїх землях і вони працювали для нього як раби-невільники і колонізували спустошені землі.

Як знаємо з історії, дики кочовики, половці, завдавали Україні багато лиха своїми частими нападами на українські села й міста. Вони були грізні ще й тим, що поодинокі українські князі наймали їх як збройну силу проти своїх, таких же як і вони, українських князів. Половці загрожували не тільки Україні, а й Візантії і князь Роман, на прохання Візантії, вирушив наприкінці 1200-го чи 1201-го року на половців, розбив їх, забрав великих багатства та примусив припинити напади на візантійські володіння. Ми вже згадували, що князь Рюрик був закликав собі на поміч половців і вони, під проводом ханів Кончака й Данила Коб'яковича, зруйнували Київ. Князь Роман покарав половців новим зимовим походом, розгромив їх, взяв багату добичу й полонених³⁰.

Князь Роман не тільки тримав у страху половців (вони своїх дітей страшили його іменем), а й колонізував спустошені половцями українські землі.

До дуже цікавих і важливих для України належать зв'язки Романа з Ватиканом, чи радше з Папою. Друге подружжя Романа із західньою княжною Анною, що була католичкою, як думає 'багато істориків, та його зв'язки з католицькою Польщею і Угорчиною — мусіли залишити більший слід у його політичній діяльності. Та й сам він кілька років виховувався на дворі польського католицького князя Казимира Справедливого. Відомо також, що він допомагав католицьким монастирям, як от монастиреві в

²⁷⁾ Коструба, Т.: »Нарис історії України«, стор. 254.

²⁸⁾ Томашівський, С.: »Українська історія«, стор. 86.

²⁹⁾ Антонович, В.: »Історія Великого Князівства Литовського«, стор. 16.

³⁰⁾ Грушевський, М.: »Історія України-Руси«, т. II, примітка 1, вияснює, що дата цього походу непевна, бо Сузdalський літопис подає її під роком 1205, а Новгородський (2-ої редакції) під роком 1203; тяжко, отже, ствердити, де правда, бо і в тім же Новгородським літописі ця дата по-різному подавана.

Въезд князя Романа Мстиславича до Києва

Ерфруті в Німеччині³¹. Очевидно, немале значення мало його споріднення зі західно-європейськими, особливо польськими князями. Роман — політик і завойовник — мріяв, мабуть, про королівську корону. Він, мабуть, провадив у тій справі переговори, про що колись можна буде довідатись із ватиканських архівів. Незаперечним фактом є, що ті переговори не увінчалися успіхом. Знаємо зі збереженої легенди, що Папа Інокентій III посылав послів до князя Романа, пропонуючи йому королівську корону в заміну за унію з Римом. На думку Т. Коструба, »...передавана пізніше традиція про спеціальну ворожнечу Романа до Апостольського престолу (з Кенігсберзького літопису), це пізніша вставка«³².

Деякі, навіть наші, історики переказують якусь мітичу відповідь Романа Папі Інокентію III-му. Папа вислав до князя Романа свого посла, який, покликавшись на могутність Папи, обіцяв, що Папа з допомогою меча св. Петра може зробити князя Романа великим і могутнім. Роман мав відповісти так: »Чи такий ото Петрів меч у Папи (й витягнув свого меча)? Якщо в нього такий меч, то він може міста надавати, а я доки маю його при бедрі, не хочу купувати тільки кров'ю, як і батьки та діди наші примножали землю руську, буду примножати її«³³.

Ця розповідь збережена у московського історика Татіщева, але й московські історики сумніваються в тому, чи було в Романа посольство з Риму в 1204 році. Як твердять деякі наші історики, така уявна розмова папського посла з князем Романом була пізнішою вставкою, що мала за мету дискредитувати добросусідські взаємини Романа, одного з найсильніших тодішніх володарів у Європі, із впливовою папською столицею зокрема, а з католицькою церквою в цілому. Знаючи ментальність ворожих Україні російських та інших істориків, можна сказати, що це плянове фальшування правди. Боротьба князя Романа з польськими князями є справою державного будівництва, яка не має нічого спільногого з його наставленням до католицької Церкви. Наш літописець не згадує цієї легендарної розмови князя Романа з папським послом, а можна сподіватися, що він не поминув би її мовчанкою, якщо б така була. Вияснення цієї важкої справи можуть дати тільки архівні матеріали Ватикану.

Про взаємовідносини князя Романа з Візантією не маємо багато даних. Знаємо, що угорський король Беля був вихованний на візантійському дворі, а навіть деякий час був жонатий з дочкою імператора Мануїла (потім цей шлюб був уневажнений), тож підтримував візантійську політику. Тому, що Беля помагав сватові Романа, Володимирові Галицькому, у боротьбі за галицький престіл, князь Роман не міг любити ані угорців, ані їх дорадників греків.

³¹) Із записок ерфрутського монастиря св. Петра бачимо, що князь Роман спомагав цей монастир.

³²) Коструба, Т.: »Нарис Історії України«, стор. 254.

³³) Библиотека Российской, историческая, содержащая древние летописи и всякие записки, ч. 1, СПБ, 1767, стор. 300-301.

Правда, вже в 1200 р. Роман вислав у Царгород свого посла Твердяту Остробриня нав'язати дипломатичні зв'язки з греками. Наслідком цих переговорів було те, що князь Роман виступив проти половців, які загрожували не тільки Україні, а й Візантії³⁴. Візантійський історик Хоніат каже, що до цього союзу з Візантією допровадив митрополит, а може й сам патріярх, який міг бути посередником у переговорах. Дивно тільки, чому, як каже згаданий історик, поміч князя Романа прийшла »несподіванка«. Більше даних про дипломатичні зв'язки Романа з Візантією немає.

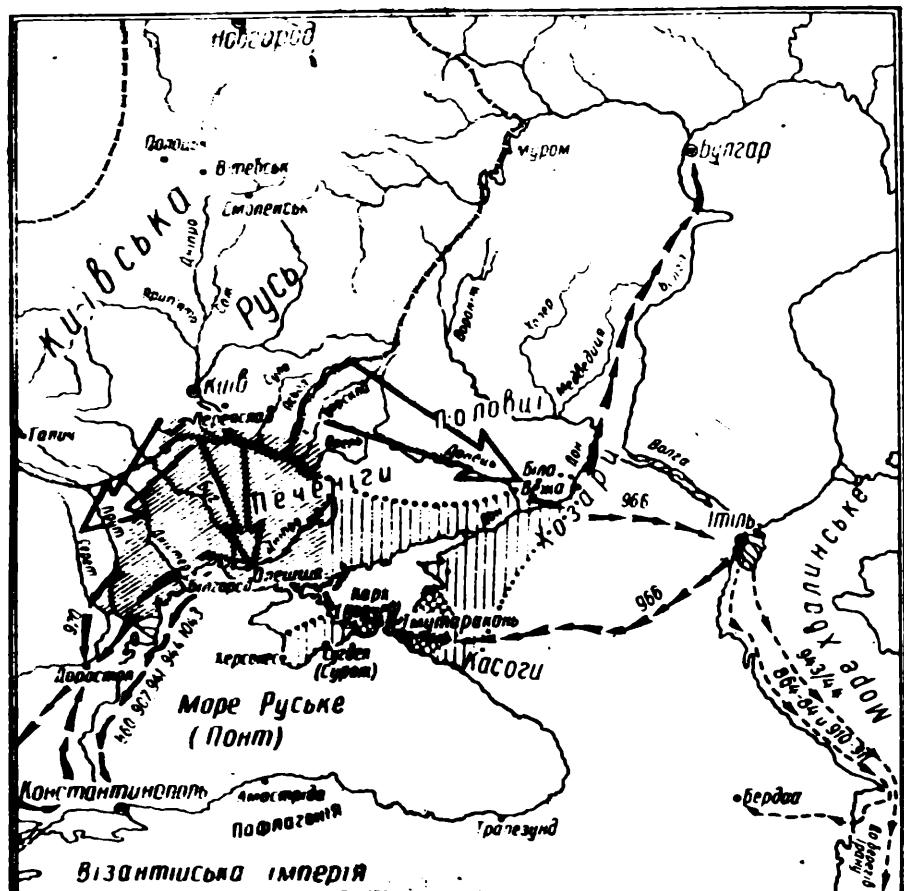
В одного із західно-европейських хронікарів є згадка про участь князя Романа в тогочасній боротьбі в Німеччині. Роман, як каже хронікар, буцімто мав іти походом на Саксонію, але несподівана його смерть перешкодила цим замірам.

Для доповнення, варто ще згадати про внутрішні відносини в державі князя Романа. Відомо, що бояри Волинської волости ставилися до Романа з любов'ю і були готові піти з ним у вогонь і воду. Ми бачили, що кияни також пішли за Романом, навіть виступили проти свого князя Рюрика, як він накликав на непокірний Київ половців. Інакше було в Галичині. Галицькі бояри, розкинені по своїх замках на схилах Карпат, мали свої відділи дружинників. Забезпечені від ворожих нападів, вони розбагатіли, стали гордими й непокірними. Хотіли бути незалежними від князів, а деякі з них, як от відомий в історії Кормильчик, навіть проголошували себе князями. В той час це було узурпаторство і проти такого безправ'я виступили і західно-европейські держави. Горді галицькі бояри самі запросили Романа княжити, сподіваючись, що він підкориться їм, але князь Роман був не з таких. Він насамперед скріпив свою владу в Галичині, а потім почав прибирати до рук і непокірних бояр.

»Невірних бояр«, як каже літопис, треба було притиснути, покорити і князь Роман, маючи за собою частину вірного боярства, що навіть емігрувало з ним, коли йому не пощастило за першим разом зайняти Галич, почав терором приборкувати непокірних. »Князь виарештував і покарав смертю деяких проводирів бунту, деяких закопав живцем у землю, деяких велів, на пострах іншим, розшарпати й обдерти зі шкіри, багатьох прибив, як ціль для стріляння, а декого велів розпорювати перед смертю«, — так пише польський історик Кадлубек, додаючи, що Роман залюбки повторяв: »Не можна їсти меду, не подусивши наперед бджіл!«; або: »Коріння не дасть запаху, як не потовкти його в моздрі!« Очевидно, ми не можемо повністю вірити однобічному польському історикові, але фактом є те, що князь Роман досить суверено розправився з непокірними боярами³⁵. Приборкавши бунтівничих бояр, Роман опирається на вірних йому бояр. Крім цього, до нього приєдналися купці та селяни, знаючи, що знайдуть у ньому великого оборонця перед здирствами бояр. Ця прихильність нижчих верств народу знайшла свій вислів в обожуванні улюбленого князя, у збережених до наших днів піснях, колядках, приповідках та переказах. І так, як

³⁴⁾ Грушевський, М.: »Історія України-Русі«, т. III, стор. 9.

³⁵⁾ Вінцентій Хроніка, стор. 225-226.

Українська колонізація Північного Причорномор'я.

бачимо, князь Роман своєю мудрою й рішучою зовнішньою і внутрішньою політикою міцно закріпив свої позиції і став дійсним самодержцем всієї Руси-України.

ЗАКІНЧЕННЯ

Князь Роман не тільки об'єднав майже всі українські землі під своїм скіптом, він заселив і загосподарив опустілі волості, приборкав нахабних сусідів, розгромив диких половців, поширив свої володіння і вів мудру державницьку політику. Держава князя Романа мала характер тогочасних західно-европейських держав. Це був далекозорій політик і володар сильної руки. На жаль, несподівана, передчасна смерть, яка спіткала його в боротьбі з віроломним польським князем Лешком під Завихвостом у 1205 р., перервала великий державницький чин князя Романа.

Не стало князя-самодержця, не стало централізатора українських земель і почалися знову згубні міжусобиці, а остаточний удар завдала Русі-Україні татарська навала. Згинув князь Роман, а з ним на довгі роки занепала могутність Руси-України, як одноцілої держави.

Князь Роман зліквідував і інтригу північних суздальських князів, передвісників московської держави. На жаль, інші наші князі не пішли за прикладом князя Романа, тому Московія поросла в пір'я і потім загарбала не тільки Україну, а й Польщу, Угорщину, Чехію та інші народи. Та гряде день, коли всі поневолені народи, свідомі загрози, якою для них є імперіалістична Московія, спільними силами знищать московську тиранію.

Стемфорд, жовтень, 1963.

Бібліографія деяких використаних праць

Антонович, В.: «Історія великого князівства литовського», Тернопіль, 1887, стор. 207.

Голицын, Т. С.: «Кустарное дело в России в связи с умственно-духовным развитием русского народа», С. Петербург, 1904-1913, стор. 642.

Грицак, Павло: «Галицько-волинська держава», Нью-Йорк, НТШ, 1958, стор. 176.

Грушевський, Михайло: «Історія України-Руси», Нью-Йорк, Книгоспілка, 1954, томи 2-ий і 3-ий.

Другош, Ян: «Опера Омніа», Кракув, 1873, том XI.

Ключевський, В. О.: «Сочинения», Москва, 1956, том I.

Коструба, Теофіль: «Нарис історії України», Торонто, »Добра книжка«, 1961, стор. 302.

Івідем: «Політика короля Данила Романовича», »Календар Червоної Калини«, Львів, 1937, стор. 36-40.

Левкович, І.: «Нарис історії Волинської землі до 1914 р.», Вінніпег, 1953, стор. 154.

Смірнов, М., Дацкевич, М., Шараневич, І.: «Монографії до історії Галицької Русі», Тернопіль, 1886, стор. 196.

»Нариси стародавньої історії Української РСР«, Київ, АН, 1957, том I-ий.

Павляків, Гр.: »Роман Мстиславич«, »Дзвони«, Львів, стор. 58-75.

»Полное собрание летописей«, Москва, 1926-1928.

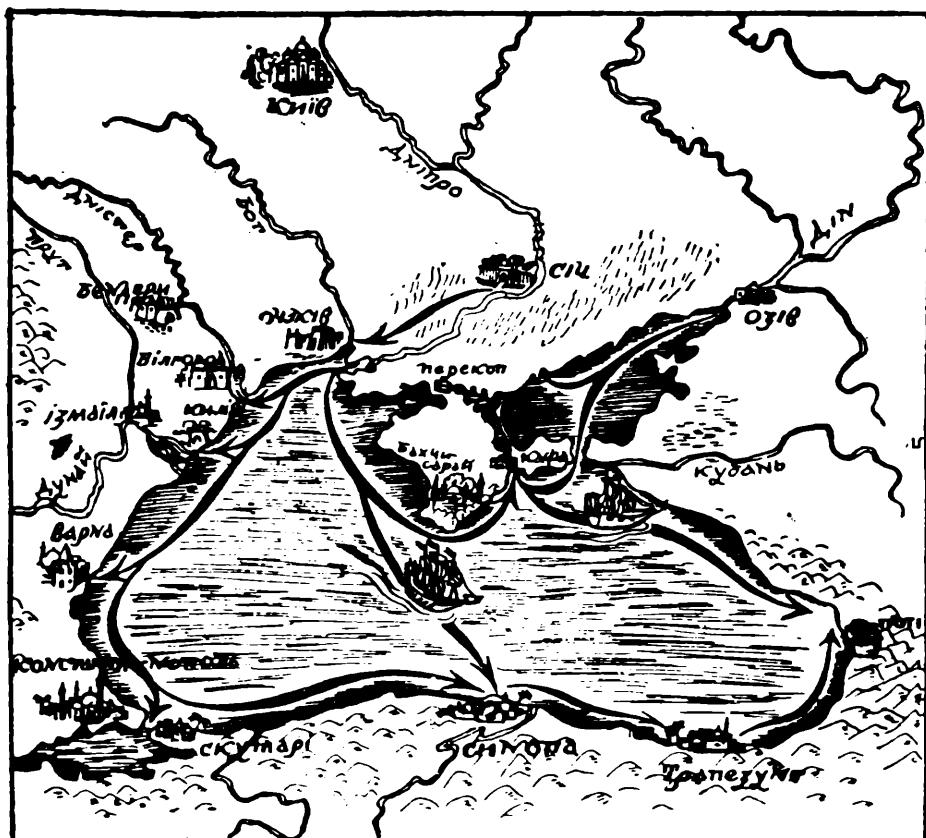
Полонська-Василенко, Н.: »Княгиня Романова Анна«, »Визвольний Шлях«, Лондон, 1954, кн. 3/78, стор. 57-64.

Порфиридов, Н. Г.: »Древний Новгород«, Москва, 1947, стор. 307.

Рамі, Б. Я.: »Папство и Русь в X-XV веках«, Москва, АН, 1959, стор. 282.

Соловьев, С. М.: »История России с древнейших времен«, Москва, 1959-1960, томи 1-ий і 2-ий.

»Хрестоматія з історії Української РСР«, Київ, 1959, том 1-ий.

Мапа козацьких морських походів на татарські і турецькі міста

КНЯЗЬ ДМИТРО ВІШНЕВЕЦЬКИЙ-БАЙДА

(Творець і провідник Козацького Ордену-Запорозької Січі)

Вступ

Україна XVI ст., в моїй уяві, не така, якою змальовують її наші та чужі історики. Я прирівняв би її до римської вовчиці, що виховала основників міста і держави, що завоювала світ. Моя Україна не квола полонянка, але мати-спартанка, що виховує синів на лицарів і героїв. Я бачу оту вояжницу Україну, що викликає на герць всякого «врага і супостата».

Перелистовуючи сторінки нашої історії, бачимо всі оті навали азійських кочовиків, що бурунами вдарялися об груди України і тут, наче об скелю, розбивалися, чахнули і щезали.

Вже за княжої доби не осталось ні сліду по надволжьких хазарах, бургасах і болгарах, бо змії їх із лиця землі — як пише арабський історик — Святослав Завойовник. Так само змели з лиця землі наші прадіди торків і половців. Де з'являлися чубаті русичі, лицарі і завойовники, там ворог звичайно відступав, програвав або корився українським князем. Проте були довші чи коротші періоди, коли перевага була на боці ворога. До таких періодів зараховуємо добу татарського лихоліття.

Історія Татарщини (а радше монгольських завойовників), подібно як історія всіх азійських імперій — вельми цікава. У XIII ст. дикий і жорстокий Темуджин об'єднав монгольські племена яковті раси, зруйнував північний Китай, Туркестан і частину Персії та створив у Середній Азії могутню державу. Наслідники Темуджина продерлися через Кавказькі гори і напали на половців. Половці і українські війська стали до бою над Калкою, та жахлива програна відкрила татарам навстіж двері не тільки в половецькі степи, але й в Україну та інші європейські держави. Невдовзі після битви над Калкою той же хан Бату (Батий) потопою нахливув в Україну і зруйнував Київ та інші міста. Всі героїчні спроби оборони розбилися вінівець, і майже дві з половиною сотні літ над Україною навис татарський бич. Щойно великі князі литовсько-руської держави спинили татарську навалу і виперли монголів у степ. У половині XV ст. Золота Орда розпалася на три ханати. Пограниччя України знаходилося під постійною загрозою з боку Кримського ханату та Переяскіх орд.

Україна в добі татарського лихоліття

Після татарського потопу сторо зтерзаний Київ, понищенні села і міста та зруйновані замки з трудом підносилися до нового життя. Князі і бояри, іхні дружинники і челядь покинули батьківські надії й подалися в дики бори, в розлогі багна та між бескиддя гір. Урожайні поля замінилися в облоги, в одне велике побоєвище.

Князь Д. Вишневицкий. Рис. М. Біднлк.

Неясні історичні згадки патякають на те, що після татарського погрому, в степах України з'являються лицарські ватаги сміливих одчайдухів. На нашу скромну думку, були це недобитки українських княжих дружинників, бояри і князі, які не хотіли кидати батьківської землі і мов ті духи з'являлися в запіллі ворога та нищили менші і більші відділи татарських орд. До цих ватаг прилучилися відважніші войовники з-поміж тюркських племен, підбитих монгольськими татарами. Могли це бути «чорні клобуки», себто — зукраїнізовані торки з-над Росі, берендеї з-під Києва та черкаси з-над Раставиці. Їх було немало, тому то і словництво отих дружин було тюркського походження.

Українська волелюбна душа не могла погодитися з татарським поневоленням, на рать із ворогом виступали галицькі та українсько-литовські князі і п'ядь за п'яддю відбивали у ворога загарбані землі. На новоздобутих теренах поселявалися одчайдухи-здобичники з усієї України, а перегодя, спершу литовський великий князь і вкінці польський король надавали ті землі в ленне пісідання вельможам, теж і нащадкам українських княжих і боярських родів. До найзамітніших між ними належали роди Олельковичів, Вишневецьких, Корецьких і Ружинських. Не залежно від вольних степових дружин, князі організували бойові відділи і оселялися в оборонних замках та містечках на пограниччі.

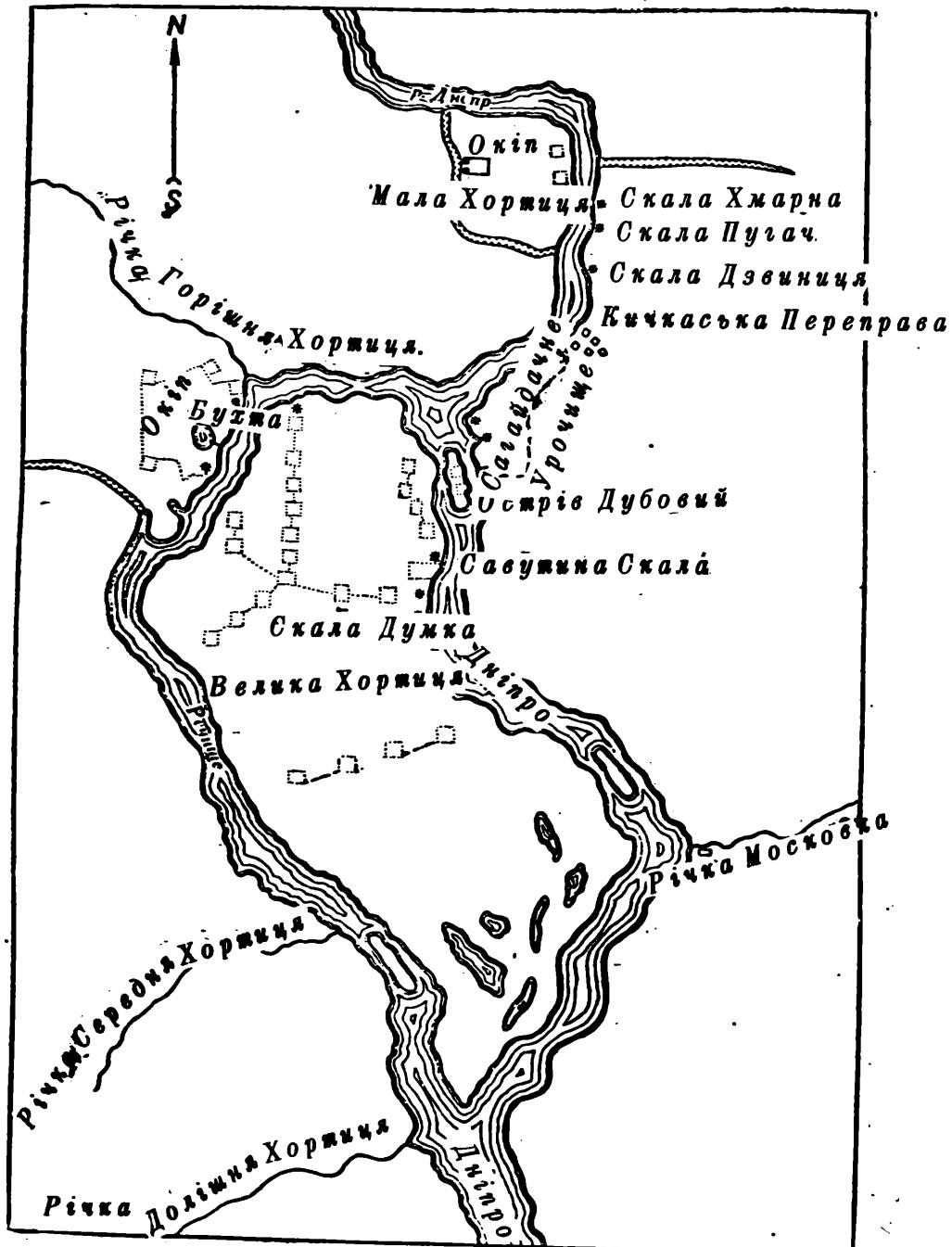
Вільні степові громади промишляли воєнним і рибальсько-ловецьким ремеслом. Вони не були осілими хліборобами. Їхня історія доволі давня. У хроніках знані під назвою козаки. Вони були передвісниками лицарського ордену заснованого на Дніпровому Низі.

Початки козацтва

Степ, як сухий океан, гойдав хвилями густих трав. На цей простір часто-густо набігали кровожадні вершники диких татарських орд, щоб захопити людей у ясир та награбувати добра. Відважні, загартовані в боях степовики-автохтони зводили з напасниками жорстокі бої. Легендарне козацтво прославило себе по всій землі і здебуло пошану та популярність у народі. Український загадковий і таємничий степ з його вільними вірлами викликав подив і привернув увагу всіх християнських держав, а найкращі стратеги і політики зрозуміли, що козацтво може стати заборолом проти наступу мусулманського світу на Європу.

Щодо бойового гарту, лицарськості та твердої воєнної школи, козаки нічим не уступали княжим дружинникам. Вистачить проглянути наші літописи, «Слово о полку Ігореві» або чужинецькі (арабські та грецькі) хроніки, щоб побачити велику схожість у стратегічних прийомах одних і других, дарма що воєнна техніка внесла пізніше різні зміни. Наприклад, аналізуючи морські походи княжих дружинників і козаків бачимо, що їхні човни майже такі самі, що одних і других піддержувала з берегів кіннота, а навіть їхні фортелі і поодинокі битви мають багато тодіжності. Одні і другі були мистцями в перепливанні Дніпрових порогів.

Слово »козак« спільне всім тюркським мовам і означає молодець, юнак. В старовинному половецькому словнику воно означає вартівник, сторож, а в нас — лицар, войовник.

ПОНИЗЯ ІЗ ОСТРОВАМИ МАЛА І ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ

Перші писані згадки про козаків походять з 1492 р. На скаргу хана Менглі-Гірея про знищенння його судна під Тягинею і захоплення десятка коней, великий князь литовсько-руський Олександр відписав, що шукас виновників між козаками. На козаків сиплються скарги турків, татарів і москатів, яким воїни найбільш дошкунило.

Є й інші писані згадки — от хоч би опис геройства і лицарської відваги козаків у бою з прусаками. Всі ці згадки відносяться до вільних ватаж тоді ще незлученого і не зорганізованого козацтва, що промишляло в степах, шарпаючи татарву і чужинецькі (особливо московські) посольства та купецькі каравані. Не раз і не дзвін козацтво зймало шаблю для услуги сусіднім володарям чи вельможам, хоч саме зберігало самостійність, було вільне і від нікого незалежне.

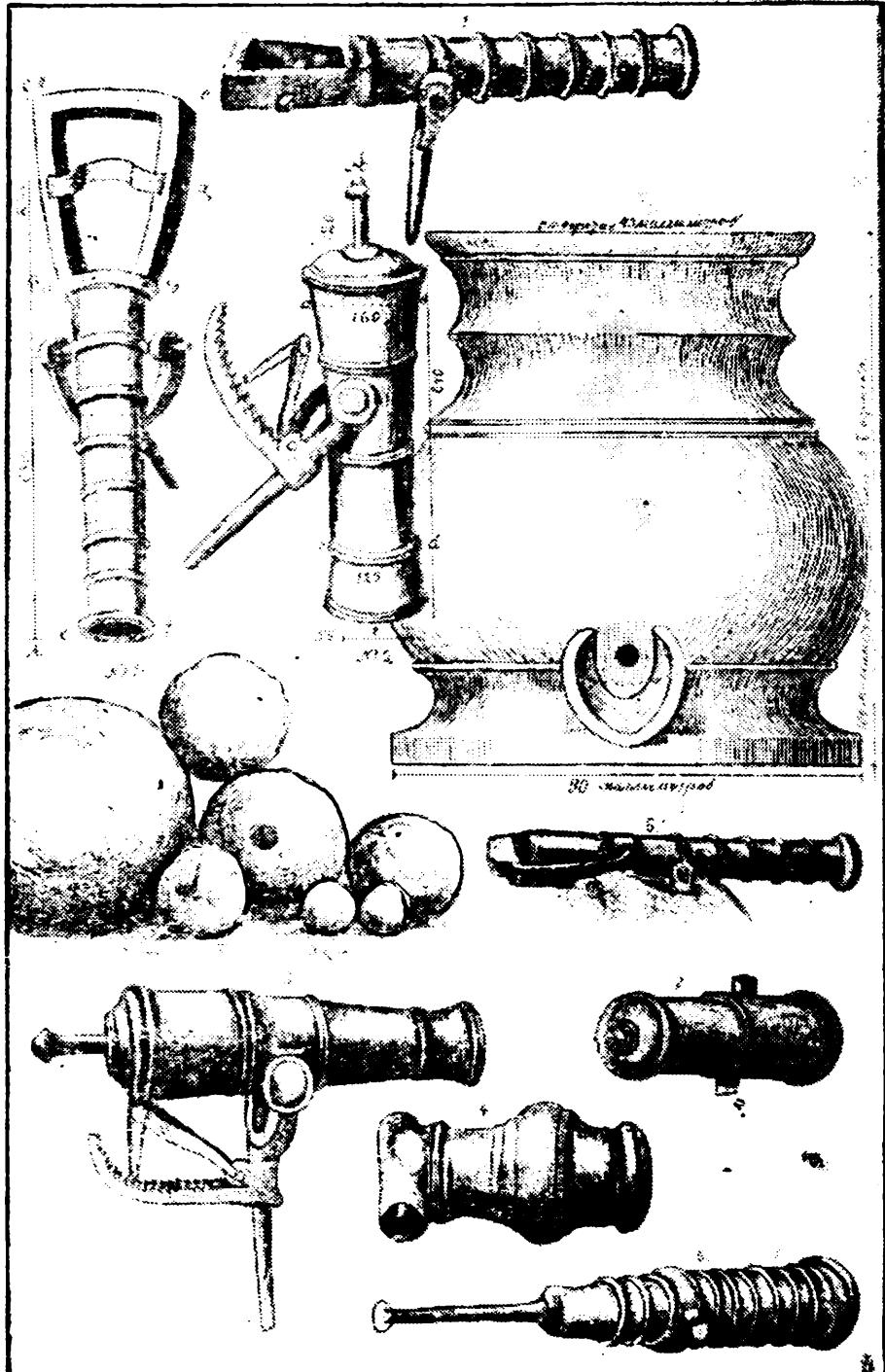
Спроби організації козацтва

П'янка слава засмалених степовим сонцем і буйними вітрами, загартованих повсякчасними боями козаків манила в їхні ряди найсміливіше юнацтво.

Сини вельмож мали собі за славу погерцовувати на роздоллі в степовій вольниці та сміливими наскоками розбити ватаги диких срдинців і визволити з неволі бусурманської християнський леїр. Історія передає нам імена деяких козацьких отаманів зо знаті. В старовинних хроніках згадується про оспіваного піснями Полоза-Русака — славного козака, річицького старосту Семена Полозовича, який із владілом завзятого козацтва берег пограниччя України і уславився в бою з татарами.

В бою під Білгородом уславився козацький ватажок Предслав Ляницький-коронський. З найславніших отаманів тих часів згадується про князів Заславських, Збаразьких і Ружинських. Найбільше заслуг в організуванні козацтва поклав черкаський староста Остап Дашкович. Він був першим організатором плянових козацьких походів, поділив козацтво на сотні й на полки та завів римську муштуру. Дашкович був енергійним отаманом, запровадив послух і дисципліну та єригінальну бойову тактику, що її могли виявити тільки добре зорганізовані війська. Він радив королеві Польщі, Литви й України (на сеймі в Піотркові 1533 р.) тривало забезпечити пограниччя України від татарських набігів. Для цього слід було зорганізувати постійну козацьку залогу з чайками над Дніпром, додати їй кілька сотень кінноти, щоб дбала про харчі, видати одяг і платню. Крім цього Дашкович радив побудувати на Дніпрових порогах оборонні замки і закладати міста. Рада Дашковича всім подобалася, але до її здійснення не дійшло. Королеві невигідно було озброювати українське козацтво. Він не то, що не помагав, але ще й намагався перешкоджати, проводив реєstri і ставив різні перепони, дбаячи, щоб не наразитися туркам і татарам.

Згадані провідники козацтва не раз зустрічалися з королівськими докорами, та більшість із них були це кість від кости і крові від крові, ще необляшенні, брати степового козацтва. Вони бачили необхідність боротьби з татарами і турками, йшли і самі між оцей бойовий елемент, бо тут була найкраща лицарська школа. Школа ця була надзвичайно су-

Козацькі гармати.

вора, аскетична і повна посвяти, бо цього вимагала тодішня, така схожа на сучасну, доба...

Не тільки вельможі йшли між степове козацтво. Тут знаходили охорону і пристановище втікачі з Польщі, Московщини, Туреччини, Татарщини, Литви, Угорщини, Австрії, Франції, Італії, Еспанії та інших країн. У рядах козацтва були сини княжих, боярських, шляхетських, міщанських і хліборобських родів. Не даром же козаки звали себе «шляхетно-уродженими». Козацька стихія могутнішала з кожним днем і ждала свого вождя. Такий вождь незабаром знайшовся, а був ним князь Дмитро Вишневецький.

Рід і походження князя Вишневецького

Є різні версії про походження українського княжого роду Вишневецьких, проте найковіші наукові досліди устійнили, що виводиться він не від литовських великих князів Гедиминовичів, але з українського таки роду Рюриковичів. Початок цьому родові дали князі Збаразькі, що опісля розділилися на Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких.

Історики подають таке: — Бойовий товарищ великого князя литовського Свидригайла — Фед'ко Несвіцький згинув у боротьбі проти Польщі десь біля 1441 р., залишаючи сина Василя. Василь помер у 1463 р., оставивши синів: Василя, Семена і Солтана. Від найстаршого саме й пішли згадані попередньо чотири роди. Солтан дістав Вишневець, але тому що він помер бездітний, дана маєтність перейшла спершу в руки княгині Анни — дружини його брата Василя, а від Анни в 1478 р. її посів син Михайло, брацлавський намісник. Сам Михайло ще доволі довго підписувався князь Збаразький, але в одному акті з 1512 р. зустрічаемо його прізвище як князь Вишневецький. Цей князь Михайло і є родоначальником заслуженого та славного роду Вишневецьких.

Князь Михайло вславився в лютих січах із татарами. Він громив їх не тільки на пограниччі України, але доходив аж у Крим. Не один і не два ясири відбив він у татар, а звільнені молили Бога за свого визволителя. Князь Михайло був найближчим другом князя Константина Василя Острозького, великого гетьмана литовського. Один з істориків розказує, як то Константин Острозький, Михайло Вишневецький і Микола Конецьпольський розтрощили 26.000 перекопських татар під селом Лопушним, на Еишневеччині. Князь Михайло бився не сам, а зо своїми чотирма синами. Найстарший син князя Михайла, Іван, продовжував рід Вишневецьких, який вигас аж у 1744 р. в особі князя Михайла-Сервація, великого князя литовського, над чиєю трумною розбито родовий герб Вишневецьких — на знак, що рід вимер.

Тут до речі буде згадати, що наймолодший син Михайла — Олександр вів галузь роду Вишневецьких, яка дала Польщі короля Михайла і вигасла в 1673 р.

Сини князя Михайла, так же як і батько були лицарські і одчайдушні та не раз своїми грудьми захищали рідну землю. В 1527 р. билися вони з наїзником у війську князя Константина Острозького під Ольшаницею. У 1534 р. Олександр брав участь у поході на Смоленськ. Найстарший

син Михайла, Іван, попав несподівано під Крем'янищем у полон і пробув там кілька літ — до викупу. Після повороту з неволі князь Іван часто ходив походами на татар і люто мстив за свою неславу. Він був одружений двічі і якраз від другого подружжя зі сестрою князя Константина Василя Острозького, народився князь Дмитро, вождь і основник лицарського ордену — Запорозької Січі.

Князь Дмитро Вишневецький

Все те що сказане й написане про князя Дмитра Вишневецького оповітє легендою і таємничістю.

Знаємо, що молодого князя не вабили багатства, ані жінка-красуня. Він не хотів бути гречкосієм. Лицарський і безстрашний князь любив козацькі степові ватаги, ходив з ними на татар і турків та здобував собі нев'янучу славу, а між ворогами сіяв панічний страх.

Часто любив він, на самоті, здаля від гамрінх і пристрасних замкових пирів та бенкетів, перелистовувати пожовклі пергамени і впоковатися геройськими ділами предків-завойовників. Не раз замікався він у кімнаті з друзями, провідниками козацьких ватаг і провадив довгі розмови. Його мрією було створити з низового козацтва лицарський орден, такий, як мали колись темпліарії — лицарі і оборонці Христового Гробу. У зв'язку з цим студіював він відповідну літературу і подорожував, як було тоді в моді, по чужих країнах. У західній Європі мав він чимало таких же, як і він сам одчайдушніх і лицарських друзів, бо це якраз була пора, коли на Заході творилися лицарські ордени.

Князь Дмитро не хотів всеціло спиратися на чужинецьких зразках. Він мріяв про те, щоб створити козацький орден на рідних українських основах, на старокняжих традиціях. Що було так, а не інакше — на це маємо цілу низку доказів. Насамперед слід сказати, що він був добре ознайомлений з лицарською традицією княжих часів, що ще жила в пам'яті сучасників або зберігалася в старовинному роді Вишневецьких. Навіть сам зовнішній вигляд князя Дмитра підтверджує це. Ось портрет Вишневецького, збережений до наших часів. На портреті бачимо лицарську постать з довгим вусом. Посередині голеної голови пишається довгий чуб. У правій руці лук із стрілою, а лівою оперся в ефес шаблі. За поясом пістоль. Густі чорні брови надають обличчю суровості й рішучості. Вражає запальний погляд очей. Уся постать овіяна сміливістю, лицарськістю й вояовничістю.

А ось опис князя Святослава Завойовника, зроблений грецьким істориком: «Святослав переїздив ріку на скитськім човні і, сидячи за веслом, працював так же, як і дружинники. Ось який він на вигляд: середнього росту, з густими бровами і синіми очима, зо слов'янським носом, голеною бородою і довгим вусом. Голова в нього стрижена, тільки чуб пишався посередині, що було ознакою знатного роду. Груба шия, широкі плечі, а вся постать гармонійна...». Зробімо порівняння обидвох цих постатей, а побачимо в них багато схожості.

Козак Байда між степовим лицарством

Байда, як звали козаки Дмитра Вишневецького, задумав створити козацько-лицарський орден на Низу Дніпра, між вільним козацтвом. Нав-

I про тую козацьку славу згадав.

На весла пани—браття, на весла.

ченій сумним досвідом Дацькевича, Байда не шукав ради чи підмоги у короля чи вельмож, але поїхав між низове лицарство і став єднати його під своїм проводом.

Козак Байда — як каже Юрій Липа — був блискучим геополітиком і надзвичайним стратегом. Доціноючи силу трьох потужніх держав, між якими мала зродитися нова козацька нація, намагався використати їх для своєї мети. На перешкоді створенню української козацької держави стояла Московія з її волзько-скандінавською магістралею, Польсько-Литовська держава з прибалтицькими шляхами (Висла, Німан) і Отоманська Порта, що своєю гегемонією на Балканах, у Малій Азії та Криму замкнула Чорне море. Треба було немало сприту, щоб уміло шахувати оті держави одну одною і здобути своє.

На публічну арену виступає Байда вже в 1540 р. як один із найвизначніших представників боротьби з татарами. Його не задовольняє дотеперішній спосіб оборонної боротьби проти степовиків, він постановляє зреалізувати сміливий план побудування оборонних замків на Дніпрових островах. На початку 1550 р. будує він твердиню на острові Хортиці біля Конських вод, напроти кримських кочовищ, і гуртує біля себе степових орлів — низове козацтво. Хортиця була для цієї цілі вимріяним місцем. Біля Хортиці був другий острів — Томаківка, теж дуже пригожий для оборони, тим більше, що він був вищий від інших островів і покритий лісом. Мабуть і на Томаківці мав Байда свою залогу. За Томаківкою Дніпро широко розливався, творив лябірінтні плавні і сотні острівчиків.

Князь Дмитро Вишневецький-Байда.

Як часом туди загналося якесь вороже судно, то вже не було йому вороття. Князь Дмитро вибрав ці місця як найкращий природний стратегічний пункт. Він поставив на Хортиці сильну козацьку залогу, що періодично змінялася. Вона проходила воєнний вишкіл під наглядом самого князя.

У розбудову козацького лицарського ордену Байда вклав не тільки свою душу, але й маєток, та цього було замало. Тоді він починає шукати допомоги. Звертається з закликом до Московії, але там радше взяли б, ніж дали б, так само не одержав Байда належної піддергжки і від литовських вельмож. Тоді Байда — як писав князь Острозький королеві — іде з усім козацтвом у Туреччину. Було, мабуть, у його плянах опертися на Туреччину проти Криму. Цей крок Байди спричинив великий переляк на польському королівському дворі. Тут боялися, що Байда приведе турецьку силу на Польщу. Десь із початком 1554 р. князь Вишневецький вертається з Туреччини і в перших днях березня, з допомогою свого приятеля Миколи Синявського, вдається до короля Жигмонта-Августа. Король погоджується на те, щоб Вишневецький держав сторожу на Хортиці, проте різні листи та інші документи з тих часів показують, що король не на жарти лякається Байди і його козацтва, як теж не бажав наражатися на гнів турецького султана.

Опісля Байди звертається ще раз до Литви і Московії та одержує від цієї останньої малу військову допомогу.

Вліті 1556 р. Вишневецький вирушив походом на Крим. Дійшов до Переякопу, здобув твердиню Очаків, набрав багато полону, коней і скоту та вернувся на Запоріжжя, бо мав замалі сили, щоб увійти в Крим. За Вишневецьким погналися з великою ордою татарський хан і обляг його на одному з Дніпрових островів. Шість днів татари штурмували табір Байди, але козаки відбили ворога, ще й захопили кілька кінських табунів. Ханові дзвелись повернути з соромом у Крим. Після того походу князь Вишневецький побачив, які недостачі слід вирівняти; звернув спеціальну увагу на вишкіл і стратегічні прийоми та восени вирушив знову на татар. Він здобув твердиню Іслан Қермен (біля теперішньої Каховки), забрав всі гармати і вивіз на Хортицю. Байда знову, що татари не забудуть програної, тому почав громадити запаси харчів і зброї, присідав ще більше козацтва і готовувався до оборони. Влітку наступного року появилися татарські орди, підсилені турецьким військом на човнах і воловахами. Почалася довга і тяжка облога Хортиці, але здобути її ворогам не вдалося і вони мусіли вертатися з нічим.

Розбудова ордену і мрії про державу

Як бачимо, серед степового простору, між сміливими козацькими ватагами появився безстрашний лицар, козак Байда і зорганізував на Низі Дніпра козацький лицарський орден, що став постраждом татарського світу. Князь Вишневецький знову, що після останнього прочухана, даного татарам, матиме деякий час спокій, тому всеціло присвятися праці над внутрішнім скріпленням козацтва. Він втілив у цей орден одчайдушного

козацтва ідею самостійної держави і дав йому три основні кличі: »За Віру Християнську!«, »За Землю Українську-Руську!«, »За Прадідну Славу!«

З метою збільшити козацькі сили, Байда розіслав по Україні своїх післанців, щоб закликали юнацтво на Січ для боротьби з нейрінами. Багато запального юнацтва відгукнулося на заклик Байди, але він приймав не всіх. Вибирає найсміливіших. Кожний мусів перейти пробу, або здобути попередньо бойову славу.

Князь-лицар раз-у-раз робив походи на татар, доходячи до Перекопу, до гирла Дону, а навіть до Кавказу.

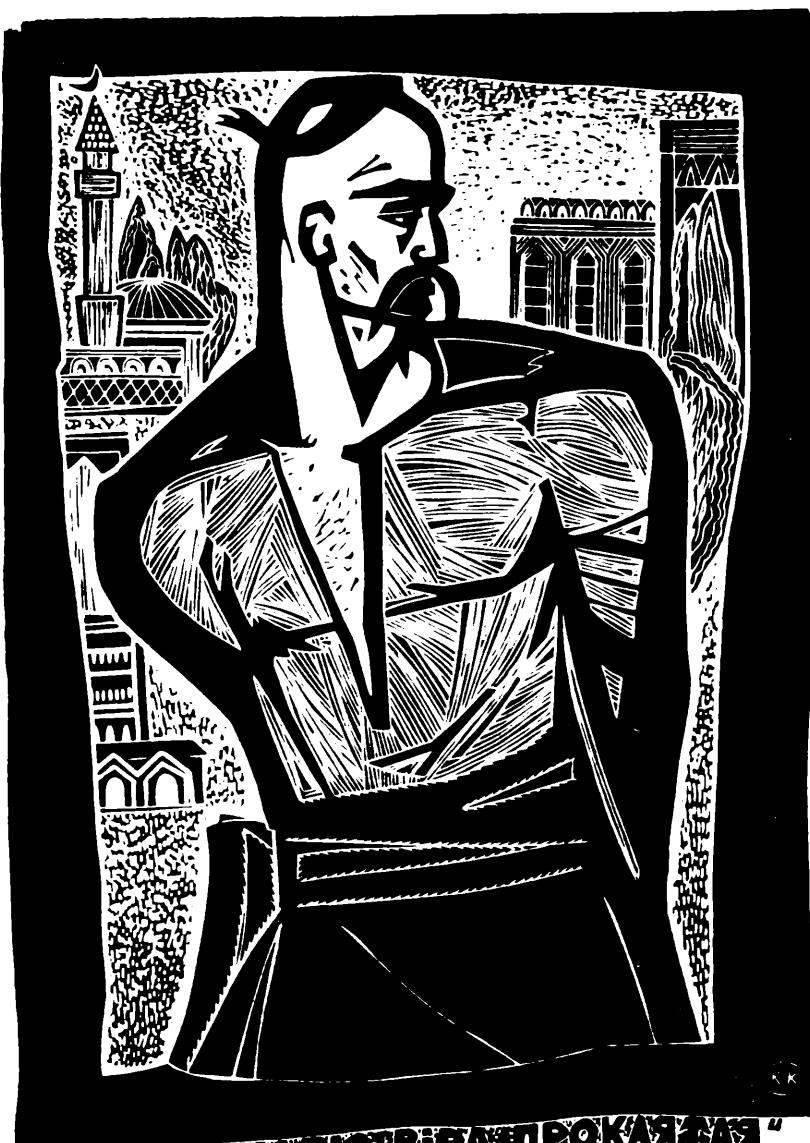
Не маючи доволі сил, Байда поїхав при кінці 1557 р. у Москву, де його прийняли прихильно. Московські дипломати хотіли використати такогоджого видатного стратега як Байда і при його помочі побороти Крим. Вони звернулися до литовського уряду з конкретним пляном спільної боротьби проти орди. Великий князь литовський, а теж такі українські вельможі як князі Острозький, Збаразький, Радивил та інші поставилися прихильно до цієї пропозиції-ідеї князя Дмитра Вишневецького. Почалися переговори, але, як звичайно в таких випадках, до згоди не дійшло. Це було сильним ударом для Вишневецького, бо в орбіті його задумів осталася тепер тільки Московія, до того заабсорбована війною за балтицькі володіння.

Князь Вишневецький скоро побачив, що і в Московії нічого не доб'ється, тим більше, що незабаром почалася московсько-литовська війна. Він побачив, що його сили замалі, щоб раз назавжди знищити Кримський ханат і створити Козацьку державу. Проте козацтво залишалось усе ж таки поважною мілітарною силою. Воно відкинуло всі вигоди звичайного життя, жило під постійною загрозою ворожих наскоків і тому воліло нападати першим, було пострахом для ворога. Козацтво любило свого вождя, одушевлялося великими задумами цього безстрашного лицаря-завоювника, разом із ним мріяло опанувати чорноморський степ, знищити Татарщину і відбудувати українську державу.

Похід на Молдавію і смерть Байди

Проминуло кілька років, і до князя Дмитра Вишневецького-Байди прийшов заклик від волохів. Молдавський господар Геракліт прохав у нього діопомоги в боротьбі проти другого претендента до трону — Томши, якого підтримували турки. Волохи подали Вишневецькому надію, що він зможе засісти на молдавському троні. Це Байді заімпонувало, бо тепер він міг би здійснити ідею створення держави, що про неї мріяв роками. Українське козацтво спільно з волохами могло розгромити раз назавжди ненависну Кримську державу, збільшуючи свої власні посідання ІІ землями.

Байда вирушив з козацтвом на допомогу Гераклітові, але зрадливі волохи не підтримали його. Томша оточив невелике козацьке військо і розбив його. Князь Дмитро Вишневецький-Байда, ранений, попав у полон.

„ТВОЯ ЦАРЬКОВІ ГАЗІ ПРОКАЙДА!“

Славний лицар-козак Байдя.

Томша закував Байду в кайдани і відіслав у Царгород. Французький посол у Царгороді звітував у своєму листі: »Бідний князь Дмитро тильки що прибув, як його величність султан наказав його вбити разом з іншим великим паном з Польщі, на ім'я П'ясецький...« Народна дума каже, що султан велів скинути Байду з високої башти на залізні гаки вбиті в мур. Смерть славного лицаря, творця і провідника козацького ордену, сталася восени 1563 р. Про лицаря Байду збереглися в народі різні пісні, думи, легенди та перекази, а по нім остався монументальний твір — козацький орден — Запорозька Січ, зав'язок майбутньої Козацької держави. Те чого не зреалізував Байда, довершив Хмельницький та його наступники.

Гасла »За Віру Християнську!«, »За Землю Українську!«, »За Прадіду Славу!« стали напрямною для майбутніх поколінь, а постать князя Дмитра Вишневецького, чи радше козака Байди, безстрашного лицаря і завойовника, стала національним героєм, навколо якого створився безсмертний міт лицарства і слави козацької доби.

Бібліографія:

Акти і относящеся к истории Южной России. К., 1886.

Бонецкі А. Почет роду ф... Варшава, 1887.

Возняк, М. Історія української літератури. Л., 1924. т.3.

Голубоцкий, В. Запорожское казачество. К., 1957.

Грушевський, М. Історія України-Руси. Н.Й., 1956. т.7.

Жерела до історії України-Руси. Л., 1908. т.1.

Соловьев, С.М. История России. М., 1960. т.3.

Яворницький, Д. Істория Запорожских козаков. СПБ. 3 т.

ГЕТЬМАН МАЗЕПА І ЙОГО СПІВПРАЦІВНИКИ

(БУДІВНИЧІ МАЗЕПИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)

Як не дивно, але історія України багата на визначні постаті, що мов той метеор на небосхилі заблисли і згасли. У нас мало було володарів, що довгі роки керували державою. Одним із таких наших володарів, які довгі роки керували державою, був гетьман Іван Мазепа, що рядив українською козацькою державою 22 роки. І перевищують його тільки Володимир Великий (36 років керував державою), Ярослав Мудрий (також стільки), Ярослав Осьмомисл (34) і король Данило (59).

В козацькій Україні не було ні одного володаря, що стільки років керував державою, як Іван Мазепа. Як гетьман Богдан Хмельницький був творцем Козацької республіки, так гетьман Іван Мазепа був її будівничим, що й висловлено в народній приказці: «Від Богдана до Івана не було гетьмана».

Не багатьом володарям України доводилось керувати державою в таких особливо трудних умовинах, як гетьманові Іванові Мазепі. Він був переємцем політичної концепції гетьмана Івана Виговського, але свою велику гру (підготова до повстання проти московського втручання в українські справи) вів більш обдумано, обережно, більш дипломатично. Підготовляючись до боротьби з Московією, він уміло присипляв чуйність царя Петра, а рівночасно зміцнював свою козацьку державу всередині й назовні, розбудовуючи економіку, мілітарну силу, адміністративний апарат, культурно-освітнє життя та зв'язки із сусідніми державами — опонентами Московії.

Українська історіографія і досі не насвітлила належно всіх оцих проблем, що їх так вміло розв'язував і реалізував великий гетьман України.

В нашій статті розглянемо співпрацю співтворців Української держави та її керманиця — гетьмана І. Мазепи. Зупинимось на доборі співпрацівників гетьмана, на їхніх персональних властивостях та тому, що вони зробили для України і чим допомогли гетьманові Іванові Мазепі.

Перш за все подамо кількома рисами характеристику самого гетьмана Івана Мазепи. Син одного з отаманів Богдана Хмельницького, українського шляхтича Степана Адама Мазепи, Іван народився 20 березня 1632 року. В січні 1649 року він, як спудей Київської Братської Школи, вітав разом з друзями »Мойсея України« — Богдана Хмельницького під час його тріумфального в'їзду до Києва.

Гетьман Іван Виговський, після Гадяцької умови, послав Мазепу разом з іншими талановитими студентами на студії у Варшаву, до вищої школи. Krakівський університет скерував Мазепу, разом з іншими найздібнішими

студентами, на студії у Голляндію, на кошт стипендії магната Б. Новодворського. Після трилітніх студій, Мазепа вертається у Варшаву і, як підпоручник королівської гвардії, виконує низку дипломатичних місій, особливо між Україною і Польщею. І так 1659 року він іде з важливими документами та усними дорученнями від короля до гетьмана Виговського. 1663-го року був послом від короля до Юрася Хмельницького, фактично до Тетері. Влітку того ж року знову іде до гетьмана з важливими дорученнями та гетьманськими клейнодами — даром польського короля, а потім іде до запорожців та інших визначних діячів України. Таких місій було більше, але й цього досить, щоб упевнитись, що Мазепа не був жодним »покойовим короля», а був людиною з найвищою на ті часи освітою, фахівцем артилерійського діла, добрым стратегом і визначним дипломатом.

Закінчивши свою освіту та засвоївши собі мистецтво дипломатичної штуки, Мазепа кидає Польшу і іде в Україну до гетьмана Дорошенка, де також здобуває собі належне місце в ієрархії українських державних працівників, а саме: пост генерального писаря чи, як ми сьогодні сказали б, прем'єр-міністра.

Не був він жодною »нянькою« чи пак »домашнім учителем« дітей гетьмана Самойловича, а був значковим товаришем, потім генеральним осавулом або одним із головних командувачів військ (гетьман і два генеральні осавули). Після упадку гетьмана Самойловича, Велика Військова Рада, що зібралась біля річки Коломаку, з чотирьох кандидатур обрала гетьманом улюбленого і впливового Івана Мазепу.

Щоб зрозуміти труднощі в керуванні українською державою в часи гетьмана Мазепи, розглянемо оточення, у якому перебувала Україна. Почнемо від Московії.

Після постриження царівни Софії в черниці, царем став Петро I-ий. Хто був Петро нам відомо, але переважно з характеристики московських і чужоземних суб'єктивних істориків, які ґльорифікують його. Що така характеристика далека від правди, наведу коротку характеристику Петра за джерелами московського журналіста, завзятого монархіста, Івана Солонєвіча, як і інших московських та чужих істориків. Солонєвіч називає Петра »урноголовим і боягузом«. Це підтверджують інші історики та факти з життя Петра. Історик А. Шмурло подає приклад утечі Петра від уявної змови Софії у Троїцький монастир: »Примчав туди фізично виснажений, морально потрясений пережитим, кидається на ліжко настоятеля і, розридавшись, умовляє ігумена дати йому допомогу й охорону« (до речі, від цього моменту в царя почались епілептичні напади).

Для порівняння додаймо, що не одному з нас у віці Петра (17 літ) також доводилося переживати подібне, не одному з нас НКВД прикладало цівку револьвера до скроні, а все ж таки ні гістерії, ні епілептичних нападів не маємо... Якщо в наші дні всі були б такі »герої«, як цар Петро, то сьогодні на еміграції ми не мали б ні одної здоровової людини...

Гетьман Іван Мазепа
З портрету в королівській шведській галерії.

Психологи давно доказали, що великі боягузи є і найбільшими тиранами, і таким безперечно був Петро. Придушуючи стрілецький бунт, він біля півтора тисячі душ послав на той світ. Він же і власного сина скарав на горло і власноручно рубав жертвам голови в кремлівських підвалах. Не був він і жодним стратегом. Поминаючи те, що мав 30.000 »потешних войск« на Кукії, він злякався трьох сотень стрільців Софії. Петро, вже як 28-літній, повів свою 35-тисячну армію під Нарву проти 18-тилітнього юнака Карла XII-го з його 8-тисячною армією, а побачивши зблизька шведські загони — кидає військо і як боягуз утікає. Звичайно, московські історики назвали це »стратегією« і »тактичним маневром« Петра, але всяка вдумлива людина бачить у цьому брехню і викривлювання правди.

Якщо хтось уважав би попередні два факти мало пережонливими, згадаємо (за істориком Ключевським) і третій факт, а саме — утечу царя з-під Городна, де він, »маючи втрое більші від Карла сили, думав тільки про спасіння своєї армії і сам зробив плян відвороту, наказуючи взяти зі собою дуже мало, а то в потребі і все покинути«. До цієї характеристики »стратегії« Петра під Городном додамо ще такий епізод.

У березні, під час того, як рушила повним ходом крига і шведи не могли перейти Німану в погоні за утікаючим московським військом, Петро без будь-якої потреби казав затопити сто гармат і всі стрільна...

Вінцем »стратегічної геніальності« Петра була прутська вправа, де він вирушив без відповідної кількості таборів зо збросю та харчами у випалені літньою спекою степи, щоб розгромити сильну в той час турецьку імперію. Дістав він тут здорового прочухана і якби не проворність жида Шафірова, що за добрий хабар везирові домігся згоди випустити із потужних кліщів Петра, мабуть і цареві, і його недобиткам прийшлося б накласти головами... Відносно бою під Полтавою, то про це на іншому місці, тут ми хотіли підкреслити оцей оспіваний москалями »весняний геній« Петра I, боягуза і тирана.

Іншим, колись грізним і небезпечним сусідом України була Польща. Звичайно, не та Польща часів Мазепи. Тепер вона конала в духовому маразмі своєї »золотої вольності« і отого фатального »не позвалим«. І все ж таки вона накоїла і в часи Мазепи чимало лиха, особливо під час володіння їхнього безголового короля Августа II-го.

Для характеристики цього короля наведемо голоси польських істориків. Т. Кожон каже, що Август II-й не дав про добро Польщі, лише про свою наживу, а підле крутітство вінуважав великою політикою і дипломатичними здібностями. Не дивлячись на те, що Польща, знищена до краю п'ятдесятлітніми безупинними війнами, бажала спокою, почав нову авантюру разом з царем Петром і накликав на свою дурну голову вояовничого короля шведів Карла XII-го та сильну опозицію видніших поляків, очолену познанським воєводою Станіславом Лещинським.

Лещинський, протеже Карла XII-го, бажав Польщі добра і хотів наладнати добросусідські взаємовідносини з Україною та її зверхником гетьманом

Л. Винніченко

Виконано для праці Л. Винара на основі тогочасної
рітovини.

Мазепою. Його недоліки було в тому, що Август II-й Сас імпонував безідейній польській шляхті своїми бенкетами та розвагами (»За круля Саса єдь, пій і попушай паса!«). Не маючи належної підтримки народу, Лещинський пізніше, разом із Карлом XII-им, гетьманом Мазепою та іншими, вийшов після полтавської програної у Бендери.

Щодо Карла XII-го, короля шведів, чи як його історики звати — останнього варяга, то ця світла постати належить до пантеону найкращих і найбільш одчайдушніх володарів-лицарів. Біограф Карла XII-го, шведський король Оскар, дуже високо ставить воєнний геній Карла. Він каже, що: »Розуміння тогточної доби, а ще більше нахил і пристрасть короля, зробили його перш за все славетним полководцем кавалерії. Швидка орієнтація у ситуації, негайність дій, сила нападу — це три головні цікі короля як лицаря і вояна«.

Далі він каже, що Карло був не тільки добрым кіннотником, він уміло справляв кінноту з діями піхоти. Особливо по-мистецьки проводив лобові піхоткові атаки. Може найбільшою його заслугою було те, що він умів добирати собі старшинський склад і вливати як старшинам, так і рядовикам міру в перемогу.

Слабким місцем, ахілевовою п'ятою Карла XII-го була незорганізована артилерійська підготовка, але, як знаємо з історії, у ті часи артилерійське мистецтво ще не було належно розвинуте.

Іншою слабкою стороною Карлової могутності була ривалізація головно-командуючих, як от спори між Реншілем, Шпером і Левенгауптом, що фактично і привело до програної під Полтавою, після поранення Карла.

Карло XII-й був не тільки воїном і стратегом, він знаний теж як і володар країни. Він видав новий адміністративний статут Швеції, провів маску фінансових реформ і нових законів та був дійсним покровителем і меценатом людей науки й мистецтва. »Якщо б Карлові XII-му пощастило під Полтавою, то каролінці були б найпотужнішою монархією в Європі, а рід Мазеп був би наймогутнішим родом на Сході Європи«, — пише один з істориків.

Вертаючись до теми співпрацівників гетьмана Мазепи, перш за все розглянемо постати його найближчого дорадника — генерального писаря, пізнішого гетьмана, Пилипа Орлика.

Рід Орликів чеського походження, знаний він у Чехах, у Моравії, на Швейцарії і в Україні. Іван-Адам Орлик під час Хмельниччини перейшов на козацький бік і був військовим товаришем, що знаний під прізвищем — Майбороди. Батько Пилипа, пізнішого гетьмана України, був чи не братом Івана Орлика-Майбороди.

Пилип Орлик народився 11-го жовтня 1672 р. в селі Кошути на Ошмянщині, а дорісши, продав свій маєток і виємігував в Україну. Одружившися він з Ганною Герцик — дочкою полковника Павла Герцика. Освіту здобув

Спудеї з вертепом на гетьманському дворі

Орлик у Києво-Могилянській Академії і був знаний як поет-панегірист, знані його панегірики: «Руський Алкід, тріумфальним лавром укоронований» — на честь перемоги Палія і Мокієвського над татарами, «Сарматський Гіппоменс» — на честь шлюбу Ганни Кочубеївни з Обидівським тощо.

Степан Яворський допоміг Пилипові дістатись на службу гетьмана Мазепи, що вишукував і протегував здібних співробітників. Десять у 1702 році Мазепа іменував його генеральним писарем, був хресним батьком його першого сина Григора і надав йому рангові маєтності на Гадяччині. За дружиною взяв він села на Стародубщині, Чернігівщині і Полтавщині, але він не дбав про швидку наживу, його ставлення до селян було людяне. Він не накладав жодних тягарів, а навіть не вимагав громадських повинностей.

Як генеральний писар він прекрасно орієнтувався у державних справах України і на доручення Мазепи виконував ряд дипломатичних місій. Він

єдиний зізнав про таємні зв'язки гетьмана Мазепи із княгинею Дольською, королем Станіславом Лещинським та польськими магнатами. У 1707 році Мазепа взяв від Орлика присягу і виявив йому свої інілітичні пляни. Орлик на все життя лишився вірним як Мазепі, так і його великим ідеям, хоча через те втратив усі свої добри і мусів тинятись на непривітній чужині та наражувати на злідні і переслідування свою родину.

На особливу увагу заслуговує праця Орлика на еміграції. Після смерті Мазепи його, за виразною підтримкою Карла XII-го, обрано гетьманом України. Він розгортає активну дипломатичну працю в користь української незалежної держави. Не лèгка то була справа, бо все майно гетьмана Мазепи перейшло на його небожа Войнаровського, а позичені із державного скарбу 60.000 талярів годі було стягнути від шведів. Довелось Орликові вкладати на потреби війська і дипломатичну роботу — останки родового гроша.

До найважливіших діл Орлика належить його конституція, або «Вивід прав України» («Пакта ет констітуціонес легум лібертatumкve екзерцітус запоровінзіс»). Головною ідеєю «Виводу прав» була повна незалежність України від Московії і Польщі, при чому кордони з Польщею сягали аж по Случ, як за Хмельницького. Другою важливою справою «Виводу прав» Орлика було уstanовлення конституційної хартії України — нарис українського народоправства, що обмежував владу гетьмана на користь усього народу. На жаль, Орликові не пощастило зреалізувати цю конституцію у вільній Україні, так само як не пощастило йому завершити перемогою його похід в Україну 1711 року. Не зважаючи на прихильне ставлення народу (на заклик Орликових універсалів йому здалися міста Умань, Корсунь, Богуслав та інші), через зраду татар, що почали плюндрувати Україну та нищити її населення, Орлик мусів відступати з України в турецькі володіння. Він лишився без вітчизни і цілих тридцять років скитається у Західній Європі, шукаючи способів, як з'єднати західних володарів до бою з Московією.

Для характеристики політичної діяльності Орлика згадаю, що в 1715 р. він, через Віденсь, їде у Швецію, у 1720 р. кидає Стокгольм і їде в Туреччину; з Ганноверу пише листа до англійського короля. Таке жваве дипломатичне листування веде і з Вроцлава. Через Польщу й Західну Україну переїздить у Волощину, а звідсіль у 1722 р. до Салоніки, звідки нав'язує дипломатичні зв'язки з Англією, Голландією та Францією.

Помер Пилип Орлик, цей великий мазепинець, дня 6-го червня 1742 р. в Ясах. Завдяки енергійній та невтомній праці гетьмана Орлика мазепинські ідеї прищеплено на європейський ґрунт. Він своїми дипломатичними зв'язками і працею понад тридцять літ змушував Європу думати і говорити про те, що Україну поневолено, що Москва її безправно загарбала. І не тільки те — він навчив свого сина Григора так же само жити мазепинськими ідеями і працювати для України, хоч і на французькій службі, аж до 1775 р., себто до хвилини його смерті.

Сотник з часів Мазепи.

Мабуть не помилимось, кажучи, що друге місце між Мазепиними співпрацівниками займає хвастівський полковник, колонізатор Правобережної України — Семен Гурко Палій. Постать Палія і його взаємовідносини із Мазепою вже трохи наскільки нашими істориками, особливо Миколою Андрусяком. Відносно роду та походження Семена Палія є розбіжності. Знаний дослідник Київщини Едвард Руліковський уважає його за підданого Конецпольського з Паволочі. У літописі Граб'янки та в інших джерелах сказано, що він уродженець Борзни, де мав свої маєтності. Семен Палій був також, як і Мазепа, на службі у гетьмана Дорошенка, а потім опинився на Лівобережжі, у Ніжинському полку, де займав становище знатного військового товариша. Є також дані про те, що Палій мав добру освіту, а саме — закінчив Києво-Могилянську Академію, хоча, як каже акад. М. Возняк, лист Палія до короля Собеського не відрізняється ані добротністю стилю, ані красою почерку, бож Палій був перш за все лицарем.

Полковник Семен Палій з Ніжина переходить на Січ, а потім іде з козацтвом на службу Яна Собеського і бере активну участь у визволенні Відня. Тогочасна європейська преса і різні дипломатичні реляції багато пишуть про заслуги Палія та його козацтва у боротьбі з турками й татарами. І взагалі Палій уславився у боротьбі із татарами — недарма народ величав його характерником.

Головна заслуга Палія є в тому, що він заселив Правобережжя — із пустиря зробив родючу культурну країну, заселивши сплюндровані татарами міста та села — як от Хвастів, та прогнавши геть панів-гнобителів. Під його правлінням були землі від литовського кордону на все Полісся, де він був немов удільним князем і збирав мито та податки від населення. Він був не тільки однодумцем, а й співпрацівником Мазепи. Захищав інтереси козацтва і селянства і суверено виступав проти запорізького своєвільного козацтва, хоча й був аж двічі на Січі. За це запорізька сірома й недолюблювала Палія, і він не раз мав з нею сутички. Цей факт важливий тому, що большевики намагаються довести соціальну різницю між Палієм і Мазепою, себто між людьми тієї самої соціальної верстви і тих самих поглядів. До речі, Палій був заможний, проживав у великих достатках, як і підлегле йому козацтво та селянство. Це була верства заможних громадян, а не жодного люмпенпролетаріату, як це пишуть советські історики.

Палій продовжував політику Мазепи — з'єднання Правобережної і Лівобережної України в одну Українську державу. Тому, що на перешкоді стояв ганебний Андрусівський договір, яким Москва і Польща поділили між собою Україну, треба було немало сприту і дипломатії, щоб діло зреалізувати. Лицар Палій умів говорити шаблею. Це була палка, вибухова людина, що не визнавала жодних дипломатичних хитроців і не вміла чекати слушного моменту. Його запальність ішла в розріз із плянами та задумами гетьмана Мазепи, який знов, що в той час було передчасно шаблею здобувати свої права — треба було чекати і використовувати політичну кон'юнктуру. На цьому тлі не раз доходило до сутичок між Палієм і Мазепою, а вкінці справа так загострилась, що Палій, особливо після чарки, почав прилюдно виголошувати свої думки, що могло пошкодити цілій справі, довгим рокам муравлиної праці Мазепи. І справді, діяльність Палія викликала реакцію царя. А були це часи розрухів, донощицтва, партійної гризни і вихрення політичного життя людьми низьких характерів, як ось і в наші дні на еміграції, тому було побоювання, що велика Мазепина ідея вирішальної боротьби з Москвою за незалежність і соборність України провалиться. На рішучі домагання царя Петра, гетьманові Мазепі довелось поступитись і видати йому Палія — свого цінного, але нестримливого співпрацівника. Цар покарав хвастівського полковника засланням на Сибір, а гетьман втратив вельми корисного, але нетактовного, співробітника і старого друга-дорощенківця.

Третім співпрацівником Мазепи у творенні Української Незалежної Соборної Республіки уважаю кошового Запорізької Січі Костя Гордієнка-

Головка.

Ми і сьогодні не знаємо докладного опису життя останнього лицаря Запоріжжя Костя Гордієнка. Історик Скальський каже, що походив він родом з Волині, з українського шляхетського роду Гординських. Захопившись козацькою славою, іде на Січ, де вславився одвагою та здобув велику пошану і прихильність січового товариства.

Козацький історик Яворницький каже, що Гордієнко родом із Полтавщини, а освіту дістав у Києво-Могилянській Академії. Деякі історики відмічають, що Гордієнко студіював теж на одному із західно-европейських університетів. Про його високу освіту стверджує досконале знання тогочасної мови дипломатів — латини і співучасть у редакуванні Орликової конституції України.

Як співпрацівник Мазепи, Гордієнко виступає на історичному кону з моментом одкритого виступу Мазепи проти Москви. До цього часу між ними були великі розбіжності. Мазепа політик і дипломат, а Гордієнко лицар і рубака, на зразок Палія. Він навіть у присутності московських послів на Січі ясно твердив, що є ворогом Москви і її загарбницьких плянів супроти України.

В 1702-му році Гордієнка обрано кошовим запорізького лицарства і вже того ж року він вислав до царя послів з листом, у якому пише, що не бажає собі на пограниччі земель запорізького війська якодних твердинь (ідеться про городок у Кам'яному Затоні), і якщо хтось із московських людей приайде ламати камінь на запорізьких землях або стане цей город будувати, то він зброєю знищить його. Звичайно, така одверта гра Гордієнка не подобалась Мазепі, бо це руйнувало його пляні, тому він подбав про те, щоб у 1703 р. кошовим обрано іншу людину — Герасима Крису. Щоправда, з кінцем цього ж року низове товариство знову віддало булаву Гордієнкові. Потім обирають кошовими й інших, але в потребі завжди звертались до нього, і от у час булавинського повстання Гордієнка знову обрано кошовим і він подбав про добру допомогу донцям. Наші історики й досі не висвітлили повністю впливу Мазепи та його участі в цьому антимосковському повстанні, але я, на підставі деяких фактів, гадаю, що Мазепа таку участь брав і, мабуть, уже тоді мусів бути якийсь таємний зв'язок між Мазепою і Гордієнком. Доказано одне, що на рішучий наказ царя помогти здушити це повстання, Мазепа післав ті полки, що були сусідами донців і жили з ними в дружніх взаємовідносинах, себто не могли нищити своїх друзів-донців.

В половині листопада 1708 р. Гордієнко і січовики дізналися про мазепинський виступ і рівночасно дістали від гетьмана листа із закликом допомогти у боротьбі за незалежність України. Тоді ж приїхали до них і два московські посли — Кисленський та Теплицький — з грамотами від царя, який закликав кошового і все військо запорізьке-низове до вірности цареві, повідомляючи Гордієнка про обрання гетьманом Івана Скоропадського. Рівночасно з грамотами московські посли привезли багаті дари, але Гор-

дленко і низове лицарство вислали цареві просторого листа з доказами, як московський уряд втручається у справи української держави та ліквідує права і вольності України.

На початку 1709 р. кошовий Кость Гордієнко зібрав шість тисяч запоріжців і вислав їх у Старий та Новий Кодаки, щоб не дати змоги москалям захопити ті твердині та перетяти запоріжцям шлях для злукі із військом гетьмана Мазепи та короля Карла XII-го.

Дня 1-го березня Гордієнко залишає на Січі наказного отамана Михайла Симонченка, а сам із усім військом (крім січової залоги) та із тими шести тисячами запоріжців, що були зайняли твердині Кодаки, вирушив у напрямі на Переволочну для злукі з гетьманом. Під Царичанкою запоріжці розгромили три-тисячний відділ московських драгунів під командою бригадира Кемпеля, розгромили московські війська під Келебердою та здобули містечка над річками Ореллю й Ворсклом. У нього було 15.000 війська, а крім того приседнувалось багато козацтва із визволених від москалів міст та сіл. До стрічі з Мазепою дійшло в Диканьці. Після урочистої зустрічі, Гордієнко зайшов у хату, вклонився гетьманові Мазепі, як єдиному володареві України, поцілував гетьманські клейноди і сказав:

»Військо Запорозьке і я дякуємо Вашій Ясновельможності за те, що яко гетьман України, ви взяли до серця те становище, до котрого дійшла Україна й почали визволяті її од московської влади. Ми певні, що саме із цією метою ви попрохали помочі шведського короля, а не для особистої користі, і через те ми вирішили допомогти вам циро, не зважаючи на небезпеку нашого життя, і коритись вашій волі, тож звольте нам наказувати, що маємо робити, щоб досягти бажаної мети«.

Із Диканьки Гордієнко разом із гетьманом Мазепою виїхав у Великі Будища, де перебував король Карло XII-ий. До Карла Гордієнко звернувся із блискучою промовою по-латині, дякуючи йому від усього війська й народу українського за обіцяну ним допомогу у визвольній війні проти Московії. Запоріжці із Гордієнком брали дуже активну участь у боротьбі із Московщиною і, зрозуміло,тратили в боях багато людей.

За порадою Гордієнка, Карло XII-ий розпочав 4-го квітня штурм на Полтаву, але штурм не повівся, облога затяглась і дійшло до звісної програної під Полтавою.

Українська народна пісня каже про ці події так:

»Хвалилися запорожці Полтави дістати.
Ще Полтави не дістали, а вже швед іздався;
На бідну головоньку кошовий зостався.
Ой умерла кошового старен'ка мати,
Ой ні кому кошовому порадоньки дати«.

Після програної під Полтавою кошовий Гордієнко, разом із запоріжцями,

Гетьман Павло Полуботок

Гетьман Іван Скоропадський

Український козак і конник в часах Мазепи

був ар'єгардом для всієї українсько-шведської сили, що подалась у турецькі володіння, і був вельми помічним як проводир, що разом із гетьманом Мазепою прекрасно знову став степові бездоріжжя і суворі закони степу.

У 1710 р. турецький султан призначив запоріжцям під нову Січ землі біля Алешюк над річкою Конкою. У 1711 р. в час війни з Московією, Гордієнко із запоріжцями дуже багато допоміг, щоб перемогти царя Петра та примиусити його зректися втручання в українсько-козацькі справи.

Гордієнко був кошовим до 1715 року. Потім почалися непорозуміння з татарами, і козаки — прихильники московського уряду — обрали іншого кошового. Дійшло навіть до того, що на Гордієнка накладено кайдани. Це все підірвало здоров'я старого лицаря і коли його знову, вже дванадцятий раз, хотіли обрати кошовим, він відмовився. 5-го травня 1733 року Кость Гордієнко-Головко, останній лицар Запорожжя, помер. Його могила й гарний хрест над околицею «Козацьке Річище» збереглись до останніх часів . . .

Андрій Войнаровський, небіж гетьмана Мазепи, народився 1680 року в Києві, людина з високою освітою (закінчив Києво-Могилянську Академію і університетські студії у Дрездені). Був прекрасно ознайомлений із державними справами, політикою та дипломатією. Мазепа докладав багато зусиль, щоб ознайомити свого небожа з усіма тими справами, але, на жаль, Войнаровський не був незвичайно талановитим і — хоч гетьман надав йому різні почесні доручення, особливо військового характеру — не виявив більших заслуг для української держави.

Була це молода, амбітна людина, якій імпонувала кар'єра і багатство, а інтереси української держави відходили у нього на дальній план, що й виявилося під час вибору гетьмана по смерті Мазепи в Бендерах. Андрій Войнаровський був зацікавлений радше в останках багатств гетьмана Мазепи, ніж у здобутті гетьманського відповідального уряду. Безперечно, він був близьким виконавцем різних, часто важливих місій, мав певний досвід у державно-адміністративній праці, але державним творцем і політиком не був. Його спір за маєток Мазепи стверджує, що він був радше людиною легкодушною, а може й кар'єровичем.

Доля Войнаровського нещаслива. Після вибору гетьманом України Орлика, з яким Войнаровський підтримував приятельські зв'язки, він у вересні 1716 року, в дорозі до Швеції, спинився в Гамбурзі. Про це дізnavся цар Петро і наказав своєму представникові в Гамбурзі Бетінгерові скопити Войнаровського, що в той час був полковником на шведській службі.

12-го жовтня на Войнаровського, що вертався з обіду в своєї приятельки графині Кенігсмарк, напав Бетінгер із 16-ти озброєними людьми, скопив його і завіз до своєї посольської резиденції, що користувалась правом екстериторіальнosti (як це нагадує сучасне московсько-большевицьке людоловство!). Гамбурзький магістрат був безрадний, він тільки приставив варту до будинку посольства, щоб не дати москалям можливості вивезти Войнаровського з міста.

Гульхан Иван Масала

Схоплення Войнаровського викликало велике обурення серед дипломатів і представників європейських держав, тим більше, що Войнаровський не був підданим Москви. Вони інтервенювали перед своїми урядами і домагалися звільнення Войнаровського. Але цар Петро, довідавшись про дипломатичну акцію представників інших держав, загрозив гамбурзькому магістратові, що сам прийде »у добрій компанії« забрати свого »бунтаря«, який »командував в Україні трьома полками і дезертирував«.

Графиню Кенігсмарк запевнено, що коли Войнаровський добровільно з'явиться в день іменин цариці до царя, то той йому все простить. Графиня повірила і переконала її Войнаровського, щоб він »добровільно« погодився на примусову репатріацію.

8-го лютого А. Войнаровського вивезли у Байсенборг, де приміщувалась головна московська квартира. Тут застосовано до нього жорстокі тортури, бо цар хотів дізнатися про закордонну акцію мазепинців. Але Войнаровський мужньо переносив усі тортури і цар не багато довідався від нього. Його тримали ув'язненим 7 років, а в 1723 р. цар вирішив заслати його на Сибір. Поселено його в Якутську, де він і помер десь біля 1740 або 1741-го року.

Іншим співпрацівником гетьмана Мазепи, який, щоправда, побачивши малі надії на виграну Карла XII-го, покинув Мазепу і перейшов на бік царя, був Данило Апостол.

Рід Апостолів походив, за словами історика Модзалевського, з Молдавії. Поселилися Апостоли в миргородському полку. Спершу батько Данила — Павло Апостол-Катаржі — був на польській службі, а вже після перемоги Жмельницького перейшов на українську службу, як і багато тогочасних чужинців — шукачів пригод та наживи. Відомо, що в 1672 р. він був уже миргородським полковником.

Історики припускають, що Данило Апостол народився 4-го грудня 1654 року. Завдяки подружнім зв'язкам, рід Апостолів дуже швидко став одним із знатніших родів на Україні. Щоправда, Данило Апостол був добрым господарем і не використовував ані не обтяжував селянство та козаків повинностями. Був глибоко релігійною людиною, дбав про будову храмів та допомагав монастирям. Був і добрым державним мужем, цікавився європейською політикою та тогочасними ідеями. Уславився теж як хоробрий воїн і добрий стратег, брав участь у багатьох бойових походах гетьмана Мазепи. Данило Апостол користувався загальною повагою і був добрым співпрацівником Мазепи, бо доля України лежала і йому глибоко на серці. Але, не зважаючи на його активну участь у плянах і задумах гетьмана, він мав одну хибу — забагато пристосувався до обставин, це й було причиною, що спочатку він належав до опозиції проти гетьмана Мазепи, а потім, після т. зв. »амнестії« царя Петра, покинув Мазепу і Карла та перейшов до москалів і Скоропадського. Проте Мазепа цінив Апостолові адміністративні та військові здібності, а навіть вислав його раз у характері наказного гетьмана з п'ятьма полками на допомогу цареві.

Данило Апостол.

Знаючи добре всі московські звірства, Данило Апостол і полковник Дмитро Горленко робили на Мазепу найбільший тиск, щоб він зірвав із Московією, і не раз казали гетьманові у вічі терпке слово правди. Мазепа, високо цінюючи Данила Апостола, став на його захист, коли цар оскаржив Д. Апостола, що й він був у спілці з донощиком Кочубеєм. Сумну славу залишив по собі Апостол зрадою Мазепи. Відомо, що під Полтавою він зайняв із деякими козаками важливий стратегічний пункт над Голтвою біля Псла та в бою під Полтавою.

Дальша доля Данила Апостола відома. Він кількаразово брав участь у походах царя Петра. За гетьманування Полуботка, цар Петро велів арештувати його і вкинути до Петропавловської твердині. В 1727 р., за царювання Петра II, його обрано гетьманом, він виборов деякі автономні права для України та провів очищення адміністративної атмосфери, призначивши полковниками та іншими генеральними старшинами колишніх мазепинців. Помер старий гетьман у половині січня 1734 року.

Інша доля зустріла стародубського полковника Івана Скоропадського. Він також, як і Д. Апостол, був співпрацівником і однодумцем гетьмана І. Мазепи, не зрадив його в потребі, але заскочений несподіваним маневром москалів прикинувся прихильником царя. Коли цар Петро довідався про «зраду» Мазепи, наказав скликати Генеральну Раду в Глухові та обрати нового гетьмана — Івана Скоропадського.

Рід Скоропадських старий і знатний. Однодумець і співпрацівник гетьмана Мазепи Іван Скоропадський народився десь коло 1646 року в Умані. Був на службі гетьмана Самойловича та виконував різні дипломатичні й посолські місії. Вславився також як хоробрій воїн. В часи Мазепи був призначений генеральним бунчужним, мав право засідати в раді Генеральної Військової Канцелярії, командувати відділами військ та полагоджувати, на вказ гетьмана, дипломатичні й судові справи. Потім Іван Скоропадський став стародубським полковником. У ті часи вславилася і його дружина Настя, про яку народ говорив: »Настя носить булаву, а Іван запаску...«

Під час свого гетьманування І. Скоропадський дбав про вольності України та пільги для народу. Але, оточений шпигами царя Петра, не міг багато зробити, бо мав зв'язані руки, особливо — не потрапив протиставитись розкладові козацької верхівки і не зумів викоренити продажності і запровадженого москалями хабарництва. Позитивним було те, що І. Скоропадський тримав зв'язок з Орликом і навіть брав активну участь у складенні Орликової конституції України.

Коли цар поставив біля І. Скоропадського т. зв. »Малоросійську Колегію«, він уже не міг пережити тої московської нахабності і 3-го липня 1722 року помер. Чотирнадцятирічне гетьманування І. Скоропадського пройшло під московським тиском і гаслом »прибання України до рук«.

Наш перелік не вичерпє повністю списка всіх однодумців і співпрацівників гетьмана Івана Мазепи. Про інших доведеться сказати лише кілька слів, бо про них немає потрібних джерельних матеріалів. Деякі з них мало виявили себе в тодішньому державному житті України та в здійснюванні великих задумів гетьмана І. Мазепи.

До менш відомих належить і охочекомонний полковник Ілля Новицький. Про рід і походження Новицьких знаємо небагато. В 1672 році І. Новицький перейшов з королівської служби на службу гетьмана Самойловича. Уславився як хоробрій воїн і добрий стратег, особливо в боях з татарами. Після упадку Самойловича, Новицький став на службу гетьмана І. Мазепи, який належно оцінив його здібності та радо прислухався до його глибоких порад. Неоднократно призначував він Новицького головнокомандувачем козацьких військ. Звичайно, коли компанійські козацькі полки, що на них Мазепа покладав багато надій, допускалися непорядків і надування серед населення, він робив полковникові Новицькому суворі докори. Новицький був однодумцем і дорадником І. Мазепи, але участі в Полтавській битві не брав — правдоподібно, він уже тоді не жив, бо інакше козацькі літописці були б згадали про це.

Мало знаємо і про осаула Григорія Герцика (швагра Пилипа Орлика), що був жидівського роду. Знаємо, що він був великим мазепинцем і близьким

співробітником гетьмана, мав уряд наказного полтавського полковника. Після програного бою під Полтавою, він пішов на вигнання і з 1720 року жив у Варшаві під прибраним прізвищем. Тут він виконував дипломатичні доручення Орлика. Агенти князя Долгорукого, що був московським послом у Варшаві, скопили його і вивезли у Московію, посадили в Петропавловську фортецю. З 1728 року він жив у Москві. Нам відомі зізнання Герцика перед царем Петром про визвольну боротьбу Мазепи.

Про таких визначних мазепинців, як *Петро Сорочинський*, *Яким Богуш*, *Білинський*, *Кисілевський* — майже нічого не знаємо. Трохи більше знаємо про колишніх співпрацівників Мазепи, а потім зрадників його ідей — прилуцького полковника *Дмитра Горленка*, що зібрав біля себе гурт гетьманської старшини, генерального писаря *Максимовича*, братів *Ломиковських*, *Максима Самойловича*, *Антона Антоновича* та інших, що — викравши гетьманські клейноди — виїхали в Україну. Цар заслав їх у Москву, де вони жили у великих зліднях, бо ні маєтків їм не повернено, ні коштів на утримання не дано — звичайна доля юд і зрадників. У наші дні Москва також вабить до повернення на батьківщину, а яка доля чекає поворотців — усі добре знаємо...

Коли врешті цареві Петрові забракло перекинчиків, коли він уже не міг скоплювати силою інших мазепинських емігрантів, тоді, за порадою свого турецького посла Шафірова, жида з походження, уявя як заручників родини емігрантів і, загрозивши їм смертю, велів писати листи до своїх близьких, щоб верталися в Україну. Один з таких листів, а саме лист Мировички до сина, зберігся до сьогодні. В тому листі, між іншим, читаємо таке:

«...За твою провину мене забрано в тюрму з усіма дітьми моїми, твоїми братами, і терплю тяжке ув'язнення з усіма дітьми моїми. По тім уяви милосердя наді мною, матір'ю та братами твоїми, ухилися, від того супротивного боку, а коли того не вчиниш, то без милосердя і жодної милості нас буде скарано на смерть».

Як же ж цей уривок листа нагадує листи наших рідних з України в наші дні... Це ще один доказ, що в Москві може мінятися влада, але не зміниться терор, шантаж і методи насильства над волею людини.

На закінчення подамо ще коротку характеристику будівництва мазепинської держави. Державну працю Мазепи і його співробітників чітко характеризує визначений плян. Головна ідея Мазепи: звільнення України від московського втручання та боротьба за соборність усіх українських земель. Цю боротьбу проти Москви Мазепа вів зручно, пляново й обдумано. Йому допомагали Пилип Орлик, Кость Гордієнко-Головко, Андрій Войнаровський, Данило Апостол, Іван Скоропадський, Ілля Новицький та інші генеральні старшини.

Справі соборності українських земель найбільше прислужилися Семен Палій та правобережна полкова старшина.

Праця гетьмана Івана Мазепи була запланована на довгі роки, бо тодішня політична конъюнктура дуже ускладнювала становище України. Насамперед необхідно було зміцнити українську державність, як усередині так і ззовні, треба було розбудувати мілітарну силу України, злагатити державний скарб, дібрати відповідний адміністративний апарат, подбати про покращання долі всіх шарів українського населення, розбудувати культуру й економіку та зліквідувати опозицію.

Гетьман дуже дбав про військо і в цьому ділі особливо допоміг йому полковник Ілля Новицький зі своїми компанійцями — найкращим військом Мазепи. Артилерійською справою прекрасно відав славетний артилерист сотник Кенісек. Для будови твердинь користувався він і чужоземними інженерами.

Більшість полковників гетьмана І. Мазепи були знаменитими полководцями і досвідченими стратегами в довголітніх боях. Був уміло дібраний Мазепою і адміністративний апарат, що складався з таких полковників як І. Скоропадський, Д. Апостол, Обидовський, Горленко, Зеленський та інші. Низка універсалів гетьмана І. Мазепи допомогла наладнати добре відносини між старшиною, козацтвом і селянством, не допускала до визиску селянства вищими чи упривілейованими верствами.

Мазепа відомий також як меценат культурних надбань, був зразком у цьому для тодішніх визначних діячів. Особливо дорожив він наукою, добирав відповідних кваліфікованих педагогів та готував нових, яких часто висилав на студії навіть у Західну Європу.

Він уміло ліквідував опозицію, дібравши на важливі пости добрих і вірних собі людей.

Гетьман, як визначний політик і дипломат, належно доцінював також зовнішні зв'язки. Правою рукою в нього був Пилип Орлик і Андрій Обидовський. Мав він на королівських дворах і своїх платних агентів, що інформували його про всі важливіші справи. Таких людей він мав при дворах царя Петра та різних московських достойників, у Польщі, Туреччині, Татарщині, Швеції, Німеччині, Франції і Англії. Вони інформували гетьмана Мазепу про все, що діялось у політичному світі, а одночасно підготовляли ґрунт і вели проукраїнську політику на дворах тих володарів.

Так гетьман Іван Мазепа, цей великий будівничий держави, дібрав собі найкращих синів України, що на сторінках історії України залишили по собі найкращу пам'ять. З ними він співпрацював і разом підготовляв майбутнє України. Вони стали дороговказом для майбутніх поколінь. Це були люди творчої праці і збройного чину, для яких далекі й чужі були, такі модні в наші дні, пацифістичні ідеї.

Бібліографія:

- Андрусяк, М. *Мазепа і жравобережжя*. Львів, 1938.
- Борщак, І. *Великий Мазепинець Григор Орлик*. Л., 1932.
- Він же. *Іван Мазепа*. Лб, 1933.
- Дорошенко, Д. *Історія України*. Краків, 1942.
- Кащенко, А. *Кость Гордієнко-Головко*. Віденсь, 1919.
- Костомарів, :. *Мазепа и Мазепинці*. Москва, 1883.
- Крупницький, Б. *Гетьман Мазепа та його доба*. Л., 1942.
- Він же. *Гетьман Пилип Орлик*. Варшава, 1938.
- Луців, В. *Гетьман Іван Мазепа*. Торонто, 1954.
- Мазепа: збірник*. 2 т. Варшава, 1938–1939.
- Макотин, В. *Очерки соціальної істории Україні*. 1924.
- Січинський, В. *Іван Мазепа – людина і меценат*. Н.Й, 1959.
- Уманець, :. *Гетьман Мазепа*. С.Петербург, 1897.
- Яворський, Д. *Коротка історія України*. Х., 1923.

Церкви, побудовані гетьманом І. Мазепою

ЛЕГЕНДАРНИЙ НАЩАДОК РОДУ БРЮХОВЕЦЬИХ

(МИХАЙЛО ЧАЙКА-ЧАЙКОВСКИЙ — САДИК-ПАША)

I. ВСТУП

І маряться кожному з нас, у діяспорі, українські полки харалужні, сповиті димом гармат, загартовані буйвітром степовим і повсякденностями битвами з ворогами. Тут, на чужій землі, більше як будь-коли в нашій історії скитання, впиваємось чаром нашої древньої величі та могутності. Гortaючи сторінки древніх фоліантів нашої, порохом забуття прикритої історії, починаємо розуміти, ще більше любити геройзм, і ненавидіти уголовство й ренегатство. У світлому минулому — бачимо наше майбутнє. Світле, волею і величчю окрілене майбутнє...

В історії визвольної боротьби народів еміграція завжди відігравала особливу роль. Так було і в нас, що підтверджує мазепинська еміграція та всі інші — перед нею і по ній. На вільній землі нашого перебування можемо вповні присвятитись праці для України. Можемо здійснити те, що здійснила італійська еміграція Гарібалльді, а в нові часи — еміграція ірландська. Перед нами таке ж саме завдання, як і польської еміграції після програних повстань. А щоб належно служити Батьківщині, треба вивчати минуле, запізнатись з історією тих еміграційних груп, що творчо служили своєму народові. Еміграційна праця провідних одиниць інших народів виявляє нам їх позитиви і негативи, тому можемо оминати все те, що шкідливе, і зосереджувати свою енергію на позитивній творчій дії.

Особливо цінна для нас мемуаристика чужих і наших еміграційних провідників, яка — на жаль — у нас майже занедбана. Наша стаття ґрунтуються перш за все на споминах славнозвісного Садик-Паші, а далі — Володислава Міцкевича, Яна Непомуцена-Несмієвського та інших, а також на оригінальних працях М. Чайковського та різних інших джерелах, про які буде мова далі.

Постать Михайла Чайковського, нащадка гетьмана Брюховецького та польської шляхти — обрали ми з розмислом, з розрахунком на те, що ця, нам чужа, пропаща для нас постать ще й досі не висвітлена з українського боку, а поляки й москалі подають її в однобічному, часто у спотвореному насліджені.

II. ЮНІСТЬ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

Михайло Чайковський, син подільського шляхтича і внучки гетьмана Брюховецького, по лінії матері, народився на Житомирщині 1804 року, в селі Гальчинці. Родові традиції матері були в його родині у великій пошані. Ось що пише про них сам М. Чайковський:

«У спадщині від нього (гетьмана Брюховецького) моя мати дісталася сім величезних, у пергамен оправлених, книг, писаних ним (гетьманом) власноручно, прозою і віршами, по-українськи, по-польськи і латиною. Це була дивна мозаїка розповідей, сентенцій, думок, правил, рецепт — все було

дуже остроумне й надзвичайно цікаве. Коли я навчивсь читати, моїм улюбленим заняттям було перечитувати що дорогу для мене родинну хроніку¹.

Крім козацьких, українських, традицій, в родині Чайковських зберігалися і з традицій польської шляхти в Україні, що колись також любила «козацувати». Як пише Чайковський, його дід (батько матері) Михайло Глубочинський, на запитання батька Михайла, як освятити сина, відповів: «Нехай назовуть його Михайлом, нехай козацький Архангел хоронить його, так буде для нього найкраще».

Прародеток Михайла Чайковського був козацьким полковником і одно-дунцем гетьмана Мазепи. На бажання діда, його любимиця Михася вбиралі в козацький стрій. Вся родина Глубочинських і Чайковських, як і більшість тодішньої шляхти в Україні, ненавиділа москалів. Особливо мати Михайла намагалася зробити сина козаком. Першими вчителями юнака були відомі українофили — Антонович і бандурист Левко. Вони впіювали в нього любов до України, до її славного минулого. На дев'ятому році життя Михайла Чайковського дали до Бердичівської школи, де він учився під керівництвом славного педагога Волсєя, колишнього директора Рішельєвського ліцею в Одесі.

Бердичівська школа була влаштована на військовий лад і лицарське ремесло було тут у такій же пошані, як і різні науки. Викладачами були знані пізніше українські вчені та літературознавці, як от Артемовський, двоє Антоновичів, Максимович та інші.

Після смерті Волсєя, Чайковський перейшов до іншого ліцею — до со. Піярів у Межиріччі, але українські традиції Бердичівського ліцею залишили в душі хлопчини великий слід. У своїх споминах він згадує таке:

»Під час вакацій професори часто приїжджали відвідати мою матір, яку дуже поважали, як дочку шляхтича і козака. Мені доводилось прислухатись їхнім спорам. По своїх переконаннях вони належали до двох таборів. Одні стояли на становищі підвищення козацтва, як лицарського ордену, що мав би бути для слов'ян тим, чим мечоносці були для німців, а темпліярі і малтійські лицарі для романських народів; доказували, що козацькі заповіти можуть вказати воєнне геройство як московському дворянству, так і польській шляхті, що забули владіти шаблею, відівчились єздити верхи і завели карети, а завдяки тому готують собі гірку долю й упадок. Вони доказували, що в козаччині сила, а доказом цього було те, що після програної під Берестечком, коли Б. Хмельницький, цей відновитель Русі, не міг знайти в ній ні сили, ні життя і був близький до від чаю, тоді Іван Виговський видав універсал (в оригіналі — »циркуляр«): «Від Дніця до Низових степів, по Случ і за Случ, хай будуть усі козаками!» Декілька днів після цього в Богдана було 100.000 козаків, готових до бою, і він вирушив під Білу Церкву, щоб зліквідувати погані наслідки Берестечка. Козак це лицар, шляхтич, а Русь — це мужики, юрба, громада, чернь, збрід...»

1) «Русская Старина», С. Петербург, 1895, Ноябрь, т. 84. Записки Михайла Чайковского (Мехмед-Садык-паша), стор. 162.

Друга сторона твердила, що в очах Бога всі люди рівні, і що так має бути й за людськими законами. Як докази, подавали устрій древнього Новгорода, Києва... Геть із шляхтою й козацтвом, — казали вони, — ми бажаємо російської золотої грамоти, свободи і рівності, місцевого самоурядування і опертої на цьому національній свободи, ми хочемо Руси!«².

Молодий Чайковський, що наслухався таких дискусій, вподобав собі тип лицаря-аристократа, зразком якого були для нього Вишневецький-Байда, Конашевич-Сагайдачний, Іван Виговський і Мазепа, але він недолюблював Хмельницького, який »по-п'яному, ради користи, під впливом перенесених кривд, що їх він надто глибоко прийняв до серця, підкопав Русь, яка раз добровільно приєдналась до Литви і Московії і може існувати тільки під скіптом московського царя або польського короля«. Ось яким шляхом пішли його погляди і, на його думку, найкращим виходом із цієї ситуації буде те, коли древній Київ стане столицею для сто мільйонів слов'ян.

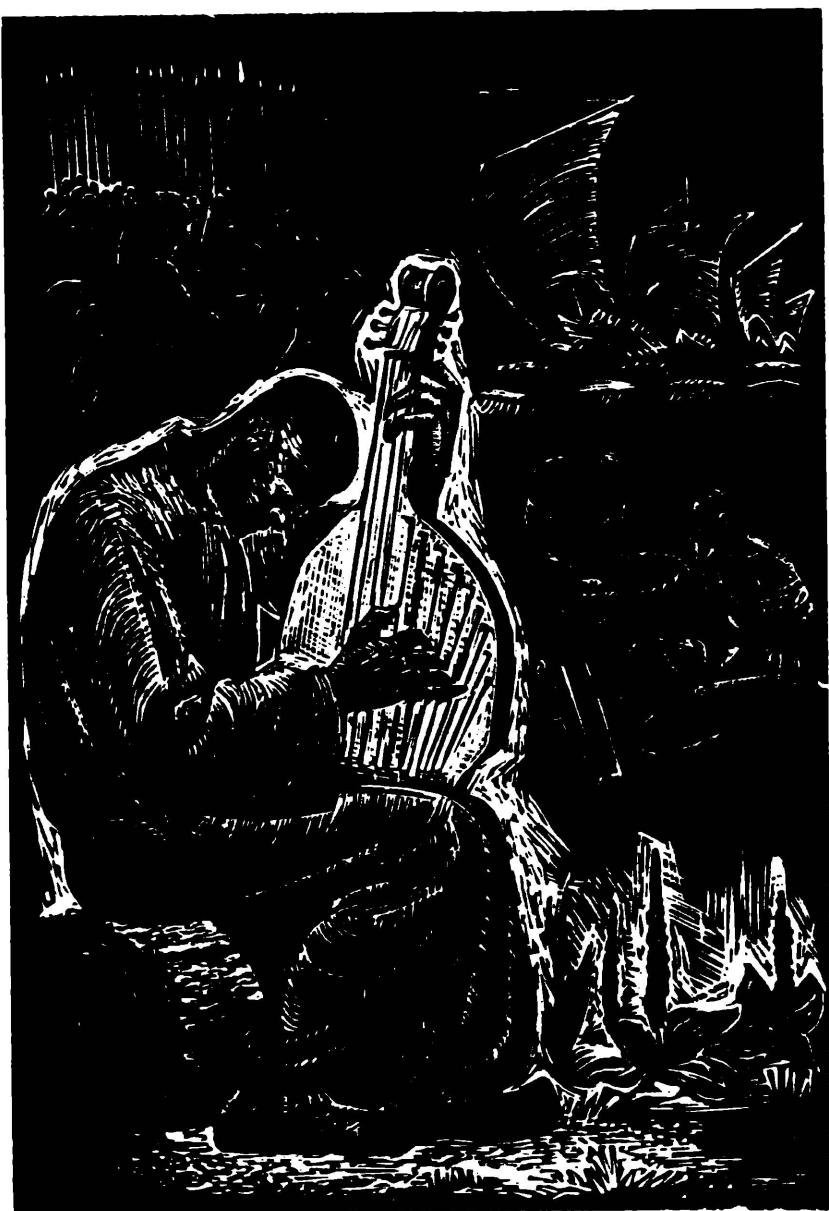
Серед таких обставин, у такій політичній атмосфері і з такими переважаннями виростав Михайло Чайковський. Хоч і були в нього різні хитання, вагання, проте пізніше він знову повернувся до отих »демократичних« всеслов'янських ідей, що про них він широко розповідає у своїх споминах.

Як бачимо, три основні стихії брали перевагу над ним і хилили його то в один, то в другий бік. Першим, стихійним первнем у нього була історична козаччина, з її славним, героїчним минулім. Другим — була приманлива розгнузданість, розхристаність польської шляхти його часів. І врешті — штучна й нещира прихильність до московського самодержавства, потрібна на те, щоб після всіх життєвих клопотів і зліднів скитальця повернутися під »ласкаву руку« московського царя.

В Україні в той час серед колишньої козацької старшини, польської шляхти і московського дворянства почав ширитись вільно-мулярський гбо масонський рух, що зараз же по виході Наполеона з Московської імперії набирав великої сили і закликав до всеслов'янської згоди та боротьби з царським самодержавством. Романтизм, месіянізм і слов'янофільство популяризувалося особливо серед молоді. Очевидно, не вся молодь цікавилася політикою. Чайковський дає у своїх споминах доволі правдиву характеристику деяких головних міст. Він писав, що »Варшава танцювала, Krakів молився, Львів закохувався, Вільно захоплювалось ловами, а старий Київ грав у карти«. Київське »картограйство« було й ознакою отого знаного »балагульства«, і тільки певні одиниці, як от Чапський та деякі інші, дбали про освіту і ріст славного Крем'янецького та інших ліцеїв, твердинь польського глибокого патріотизму в Україні.

На 16-тому році життя Чайковський закінчив ліцей і дістав титул бакалавра математики. Тоді поїхав до Гальчинців, де мав власний маєток. Були це гарячі часи, починалась польська »рухавка«, себто поляки — прочувши, що Московія готується до війни з Туреччиною — почали думати над тим, чи не варто було б скласти союз з Туреччиною проти Москви.

²) Там же, стор. 171.

Неволъничі сни про воля та велич нацii.

Шляхта нерідко починала бучу з турками

Чайковський, так же як і вся дооколишня шляхта, готувався до повстання

Все ж таки більша частина молоді та багато старших уважали війну царя Миколи I-го з Туреччиною «справедливою» і вирішили вступити в московську армію. Чайковський був тоді замолодий, щоб брати активну участь у війні. Мати Чайковського вислава його до Варшави на студії права.

У Варшаві молодий Чайковський попав між польську аристократію. У своїх споминах він пише, що поляків цікавила Україна і український народ: «...Вонсовіч (генерал) говорив зі мною не тільки про українську поезію, а й про історію України, про козаків та теперішній дух народу. Я, мабуть, подобався йому, бо на другий день у розмові з Карлом Сенкевичем Несецевич сказав: «Цей козак, можливо, принесе честь і Україні і Польщі»³.

Варшава, за словами Чайковського, в той час майже спала. Не було там такого патріотизму і такої пропольської політичної акції, як у Віленському чи в Харківському університетах. Найбільше свідомими з його друзів були Вороничі, з походження українці, а їхній дядько, примас Воронич, після кількох пляшок «бордо» кликав до себе бандуристів, щоб заграли кілька українських, козацьких дум та затанцювали козачка чи метелицю. А не раз, то й сам достойник, як вино пішло йому до чуба, підкасував сутану і йшов навприсядки, гукаючи: «на погибель ляхам!»

Чайковський добре вчивсь в університеті, але захворіла його мати і він мусів вертатися додому, на Волинь. Матір застав він дуже хворою і три місяці пізніше вона померла. Тепер довелось йому самому хазяїнувати, а до свого маєтку дістав він у спадщині ще й великий маєток свого кревного.

Це були часи кріпаччини, але на основі різних даних можна думати, що Михайліо Чайковський ставився до своїх кріпаків по-людяному. У своїх споминах він згадує, що в його гуті не було ні одного робітника, який не вмів би читати й писати, а це, в той час, мало велике значення. Щоправда, були це вільні поселенці, платні робітники, а не панцизняні.

Зближались 1830-ті роки. Поляки метушились і підготовлялись до повстання. Рух цей захопив не тільки аристократичну польську партію, а й демократичну, до якої належав і Михайліо Чайковський. Між українськими козацькими родами, а то й серед міщан і простолюдя, ішла сильна агітація за підтримку польського повстання. Безперечно, що в описі М. Чайковського, як це видно з історичних фактів, є багато фантазій, але в ім'я правди треба сказати, що багато українських панів захопилось польським повстанням. Тільки українське селянство, основа українського народу, поставилось до польського повстання байдуже, а то й зовсім вороже.

Але Чайковський розповідає про такий один епізод: до цього приїхав московський старшина з жандармами і хотів забрати його в Житомир. «В про хвилину в церкві задзвонили в дзвони. В першу мить я подумав, що це селяни нападають на панів, чого сподівались усі поміщики. Але тому, що офіцер зблід, як полотно, я зрозумів, що тут щось не те. Підходячи до старшини я сказав: «Щось то буде?», і в цю хвилину ми почули, що фіртка із саду виломана, а юрба селян з усього Гальчина увірвалась у дім. В цю хвилину, як одні кричали: «Нашого пана хочуть арештувати — не дамо його!», інші — скопили офіцера. В кімнату ввійшли жандарми із шаблями

³) Там же, 1896 р., лютий, ч. 87, стор. 384.

на голо, але в одиу мить шаблі були в руках селян, а жандарми повалені на землю. Пролунали крики: »Повісити, повісити!«⁴.

Далі автор пише, що біля сотні селянських, найбагатших синів прийшло до нього з проханням узяти їх під свою руку, бо вони хочуть брати участь у повстанні. Таке твердження Чайковського виглядає більш на фантазію, ніж на правду, проте не виключене, що кілька селянських синів, що були в Чайковського в особливій ласці, пішли з ним.

З українських панів у цьому повстанні брали участь два нащадки гетьмана І. Виговського — Антін і Станислав та ще кількох спольщених шляхтичів. Місцевий священик прийшов із старшими селянами преводжати й благословити повстанців. Тоді ж Чайковський поклав на Євангелію дарову грамоту, якою звільнив селян із кріпацтва і наділив їх землею, на якій вони працювали.

Відділ повстанців вирушив під проводом Михайла Чайковського. Мав свою хоругву — на малиновому атласовому полотнищі вишитий срібний Архангел Михаїл, з піднятим вгору мечем і опертою у змія ногою. Це було 16-го травня 1831 року. На призначенному місці створився з дооколичної шляхти відділ — біля 220 кіннотників. Далі автор, Михайло Чайковський, каже, що з Кодні та інших сіл приходили до нього »тисячі« селян і просили взяти їх до повстанців. Але ця перехвалка автора тратить своє значення, бо він сам далі пише, що не міг переконати інших в необхідності помагати повстанцям, хоч би для співчуття полякам. Іншими словами, це підтверджує слушність наших поглядів, висловлених про участь українців у польському повстанні⁵.

Автор споминів недвозначно висловлює і тодішні почування польських землевласників: »Пани, як і завжди, недовіряли селянам і думали: нехай тільки прийде польське військо, покажемо ми тим клятим хамам, а попів і на насіння не залишимо! Відносно ж селян, то — найправдоподібніше — вони дунали навпаки«⁶.

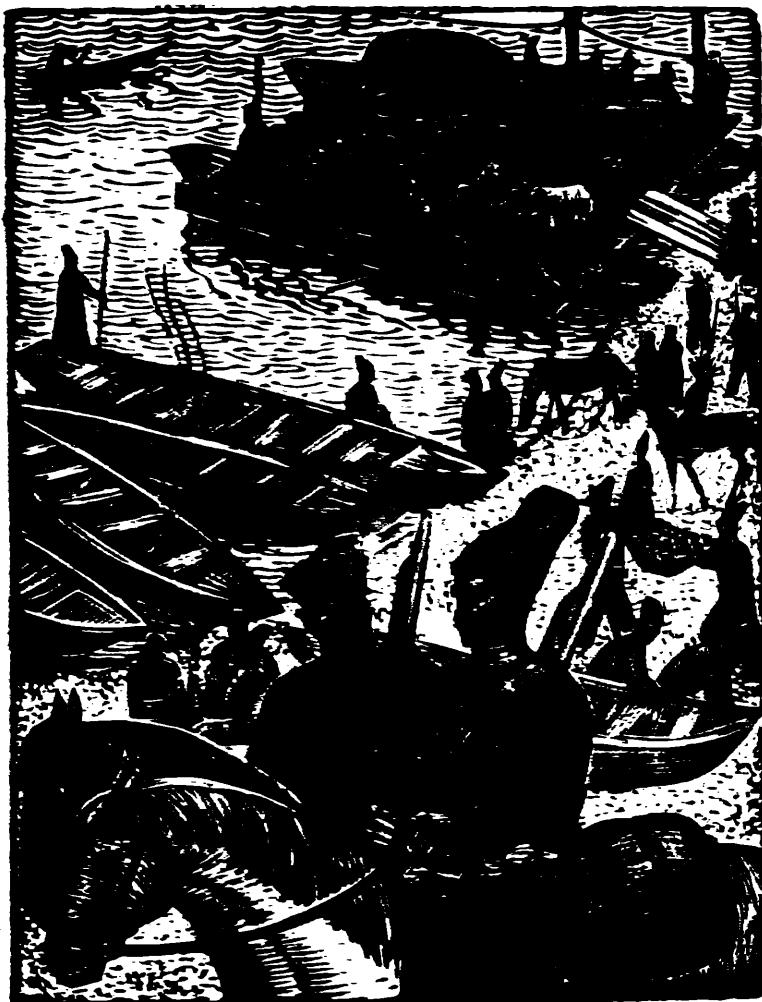
Не будемо переповідати за Чайковським розвитку і закінчення польського повстання. Чим воно закінчилося — знаємо з достовірних історичних джерел. Скажемо тільки, що після невдачі, більшість учасників повстання подалась на еміграцію, про що каже й Чайковський: »Після програної боротьби, в наслідок відсутності політичного глупду, наїм оволоділо нового роду безумство — бажаючи прийти до себе після катастрофи, себто пробуючи вибити клин клином, ми пішли на скитання, як вічні жиди⁷. До чого довело це »скитання« і що пережив автор цих споминів, скажемо в наступних розділах.

⁴⁾ »Русская Старина«, т. 87, 1896 р., серпень, ч. 87, стор. 380.

⁵⁾ Див. В. Луців: »Українці і польське повстання 1863 р.«, Нью Гейвен, 1961 (англійською мовою); В. Луців: »Українське і польське повстання 1863 р.«, Віз. Шлях, 1959, Лондон, кн. IX і X, стор. 993-1002 і 114-1120.

⁶⁾ »Русская Старина«, 1896, травень, кн. 86, стор. 402.

⁷⁾ Там же, т. 89, стор. 350.

Останні пакази перед походом.

ІІІ. М. ЧАЙКОВСЬКИЙ НА ЕМІГРАЦІЇ

»Одіссея« М. Чайковського тягнулась 40 років, себто дві третини його життя. Після провалу повстання, »бердичівські козаки«, як називає Чайковський свій відділ, переїхали на землі Австро-Угорщини. Чайковський каже, що >130.000 добірного і прекрасно озброєного війська виїхало поза межі московських володінь«, себто стільки само, скільки було московського війська, яке здушило повстання. На думку автора, це був наслідок злого польського командування. Особливо немилосердно бичує Чайковський ген. Жлопіцького, як за його »картограйство«, так і за байдужість до повстання. Байдужими були не тільки українські селяни, що ставились до цієї непродуманої, гарячкової польської затії скрайне вороже, байдужими були й польські селяни, які не брали участі в цьому повстанні. Головною остою і хребтом повстання була шляхта і визначні пани. Партийництво в самому ж повстанні, боротьба за владу і брак однієї скристалізованої політичної і бойової мети докінчили це геройське, потрібне, але не прийняте народом повстання.

По деякому часі М. Чайковський приїхав до Львова. Тут не було вже ні одного польського генерала. Князь Адам Чарторийський виїхав до Парижу, граф Владислав Замойський — до Лондону, Скрженецькі — до Грацу, а Дверніцкі — до Стирії. Тогочасний намісник Львова, князь Лобковіч, запросив до себе Чайковського та ще декого і розпитував про перебіг повстання, про козацькі думи, слов'янську літературу тощо. Хвалив Іхне геройство, а навіть обіцяв постаратись у цісаря дозволу на їх постійне перебування в Галичині. Ця вістка рознеслась між колишніми повстанцями і, як каже Чайковський, »кожний прохав, щоб ми підтвердили те, що він належав до нашого полку: мазури, краков'яне і уродженці Полісся лізли в споріднення з українськими козаками«⁸⁾.

Але австрійський уряд згодом қруто повернув свою політику, почав арештовувати повстанців і вивозити до Оломуц. Щоправда, польські священики допомагали повстанцям чим могли, навіть метрики підробляли, але сковати всіх було годі.

Чайковський вагався, що робити. Спершу хотів їхати за Дунай до козаків, а вкінці, з намови деяких приятелів, виїхав до Франції. По дорозі їх дуже гостинно приймали: чехи в Чехії, а німці, навіть студенти і професори університету, в Ульмі, в Німеччині.

Переїхавши Німеччину, вигнанці опинились у Швейцарії, де почували себе свободніше, а навіть були гостями в замку голляндської королеви Гортензії, яка дивувалась, що поляки під час повстання не мали ясної мети, не проголосили Річ Посполитої і не обрали королем хоч би Адама Чарторийського. Ці думки, мабуть, вплинули на деяких польських емігрантів, бо справді, пізніше, вже на еміграції, князя Адама Чарторийського проголошено королем польського егзильного уряду.

У своїх спомінах Чайковський, згадуючи Наполеона Бонапарта, подає цікаву вістку, досі ніде не відмічену: »Якщо вірити оповіданню, то нам, українцям, пощастило (у Наполеона) ще менше, ніж полякам, галичанам і литовцям. Кажуть, що коли Домбровські, єдиний польський генерал, що вмів відчувати, думати і творити політичні пляни, переконав командарма

⁸⁾ Там же, т. 90, стор. 383.

кавалерії короля Йоахима I-го Неаполітанського, що треба призвати під його команду українських козаків, а той подав цю пропозицію Наполеонові та радив вирушити на Київ, в Україну, звідки, на його думку, можна було привести до сто тисяч козаків, перед якими не устоїть жодна сила і які завоюють йому ввесь світ, — то великий полководець, подумавши, сказав: »Посадити їх на коней — не трудно, але як примусити їх зісти з них?«⁸¹.

Очевидно, каже далі автор, козакам прийшлося вступати в армію Наполеона поодинці. Вони незвичайно вславились у боях і, мабуть, це було причиною, що Наполеон, уже під час примусового перебування на острові св. Олени, сказав пророчі слова: »Європа буде належати козакам або Річепсполітії«.

Врешті М. Чайковський приїхав у Францію. Тут їх прийнято ще краще, ніж в інших краях. Тільки в нашій рідній Україні, пише Чайковський, могли так прийняти нас, бо там пам'ятали ще слова Івана Виговського, що від Переяслава, Дону, Степового Низу і Чорного моря до Бугу і Карпат, усі повинні бути дійсними козаками.

Та не зважаючи на дружнє ставлення французів, польська еміграція розкладалася. Політиканство, партійництво вели її до самоліквідації. В Парижі Чайковський запізновався з поетами Адамом Міцкевічем і Богданом Залеским. Бував на нарадах як прихильників, так і противників князя Адама Чарторийського. Тут він познайомився з одною французькою родиною і заручився з її дочкою — одиначкою, гарною молодою дівчиною. З нею він і одружився.

У Франції вперше почав писати. Була це розвідка про тактику легкої кавалерії, яку надруковано у воєнному журналі *“Spectateur Militaire”*. За статтю він одержав гонорар — 500 франків. Заохочений успіхом і своїми друзями, Чайковський пише далі, і тут же з-під його пера вийшла перша повість про козака Міхненка, в якій автор намагається доказати пов'язаність українських козаків із поляками та з'ясувати, яку велику роль могло б козацтво відіграти на службі Польщі (*Sic!*). Цю повість, а радше оповідання, видруковано в журналі *“Reformateur”*. Чайковського прийнято співробітником цього журналу. Згодом він став співробітником і інших газет: *“Figaro”*, *“Quotidienne”*, *“La France”*, *“Constitutionnel”*, *“Des Tribunaux”*, *“Revue de Nord”*, *“Journal des Débats”*, *“Revue de Paris”*...

Журналістична праця давала Чайковському гарний прибуток, він заробляв до тисячі франків місячно. Познайомився і з багатьма визначними письменниками і журналістами. Історичний інститут видавав у той час словник і Чайковський написав для нього статтю про козаків та ще дещо. Крім гонорару, його нагороджено дипломом, як члена цього Інституту. З цієї нагоди відбулось величаве прийняття, на якому секретар Інституту Євген де Монглов сказав промову, назвавши Чайковського запорозьким козаком, що володіє пером так прекрасно, як і шаблею.

Тут же, в Парижі, автор познайомився з різними сербськими емігрантами — Маріновичем, Христічем, Ніколаєвичем, Черноберцем та іншими. З поляками мало дружив, але під впливом Адама Міцкевіча почав писати польською мовою. Впродовж трьох місяців він написав повість *»Вернігора«*, яку тут же й надруковано.

⁸¹ Там же, т. 90, стор. 396.

Т. Г. Шевченко та його польські друзі під час заслання.

Тим часом Чайковський зблизився з кн. Адамом Чарторийським, навіть склав політичну програму для його прихильників. Основні пункти цієї програми були такі: уникати еміграційних спорів, але намагатися, щоб усі емігранти були добрими поляками, кожного з них підтримувати, не зважаючи на його політичні переконання чи партійну принадлежність; з'ясувати французькому й англійському урядам, що на еміграції існує польський тимчасовий уряд і в усіх справах треба звертатися до кн. Адама Чарторийського. Центром польської політики має бути Рим, але одночасно треба покладатися на слов'янський світ, бо в дану пору сдине слов'янство є для поляків джерелом їх життєвої сили. В програмі відмічено необхідність зв'язків із Сходом, себто з Туреччиною, що й досі не визнавала розбору Польщі, а також із слов'янськими народами, що живуть під владою султана. На думку Чайковського, військо треба організувати поза межами Польщі. Але не можна рахувати тільки на сили самих поліків, тим більше, що між панами і хлопами існує ненависть.

Чайковський пише, що Адам Чарторийський погодився на цю програму. Тому він (Чайковський) написав ряд повістей — »Кірджалі«, »Українки«, »Гетьман України«, »Балачки« та інші, — в яких приступною романізованою формою намагався запізнати поляків із оточенням, місцевостями та середовищами, якими він думав користуватися для польської справи. Названі повісті та зв'язки Чайковського з різними слов'янськими і румунськими емігрантами, яких він познайомив із кн. Чарторийським, піднесли престиж останнього і з ним стали рахуватись. Французький уряд визнав офіційно його владу, не зважаючи на те, що інші польські партіїробили різні перешкоди.

Літературна діяльність Чайковського приносила йому чималі прибутки. У своїх споминах він каже, що впродовж трьох років (чи не 1839-41?) А. Єловіцкі та Е. Янушкевич видали в Парижі такі його твори: »Повесці козацькі«, »Вернигора«, »Кірджалі«, »Українки«, »Стефан Чарніцький« і »Гетман України«. На підставі умов із видавцями, він дістав за кожний том по 5 тисяч франків і половину чистого прибутку за розпродані книжки. Крім цього Чайковський співпрацював з польськими газетами, а в Познані вийшла друком його повість »Анна«.

Польська еміграція, як і кожна інша еміграція, що відірвана від батьківщини, почала розкладатись зсередини. Людей охоплювали ностальгія, пессимізм, а то й розpac, і вони допускалися різних крайностей, часто доволі курйозних. Префект французької поліції розповів Чайковському про такий один випадок. Колишній студент Віленського університету, Васькевич, видав друком фантастичну брошурну про те, як то в Прусії переслідують, а навіть убивають, 30.000 поляків. Купив воза і осла та роз'їджав по селах, на оглоблі чіпляв прapor з литовською »погонею« і польським »орлом«, дзвонив у дзвінок, та продавав свої брошури. Селяни розкуповували брошури по 5 франків за примірник. Таким способом він заробив декілька тисяч франків, купив собі маєток, оженився і з того часу його »патріотизм« скінчився...

Вертаючись до життя і праці Чайковського, що в той час був великим прихильником кн. А. Чарторийського, треба пригадати, що Чарторийський доручив йому місію в Римі. Там він мав провести акцію на користь князя Чарторийського, що дуже здивувало монахів Чину »Змартвихстаньцу«, бо вони зібрали, що Чайковський з України і почував себе козаком. Він відповів їм, що хоч і козак, проте він на службі польського короля (кн. А. Чарторийського) і виконує волю монарха. Після цього його познайомили з генералом єзуїтського чину, що прийняв Чайковського дуже прихильно, а навіть допоміг йому зустрінутись із папою Григорієм. Папа прохав Чайковського розповісти про становище католицької церкви в Польщі та греко-католицької в Україні, про настрої в Польщі, повстання 1831 року тощо. Одним словом, місія Чайковського в Римі була успішна, в користь Польщі. Він каже: »Моєю єдиною метою було — добро Польщі«.

Повернувшись в Париж, Чайковський знову взявся до літературної праці і видав друком, ще в Римі, повість »Овручанин« та згадану вже »Анну«. Невдовзі в нього народився син. В квітні 1841 року кн. Адам Чарторийський, проголошений вже королем, вислав Чайковського з дипломатичною місією до Кессінген, де проживав багатий англієць De Beaumont, якого »король« Чарторийський хотів мати за мецената для чорногорського князя Святополка Вазовича. Але ціла ця афера з Вазовичем закінчилася невдачею.

Потім Чайковському пропоновано дипломатичний пост у Римі або в Туреччині. Він сам був скильний виїхати до Стамбулу. Партия кн. Чарторийського, відома теж під назвою »Готель Лямберт«, доручила йому ліквідувати справу Святополка Вазовича, що вів свою власну політику, не рахуючись із своїми протекторами поляками, що хотіли жити у згоді з турецькою портою.

З Риму Чайковський виїхав до Неаполя і всів на корабель, що мав за-

везти його до Константинополя. В Парижі він залишив дружину, францужанку (дочка архітектора), двох синів — Адама і Володислава, і дві дочки, Кароліну, одружену з інженером Суходольським, та Михайлину, одружену з лікарем Р. Гутовським.

IV. ДІЯЛЬНІСТЬ ЧАЙКОВСЬКОГО В ТУРЕЧЧИНІ

Наприкінці жовтня 1841 року Чайковський вступив на землю турецького султана, в його столицю Стамбул-Константинопіль. Його завітньою мрією було розворушити козацтво, спрямувати його проти Москви і створити незалежну державу в союзі з Польщею. Іншими словами — він був пересміником політики Андрусівського договору. Вірив у месіянізм козацтва, у його світле майбутнє і в те, що козацтво єдине може відродити слов'янський світ та всю Європу. В своїх записках він повторяє пророцтво Наполеона, який, буцімто, сказав: «...літ через сто, увесь світ буде або республікою, що не признаватиме ні віри, ні чести, ні ладу, або належатиме козакам і шануватиме лад, честь і релігію...»¹⁰.

Самозрозуміло, що участь Чайковського в польському повстанні, його близькі зв'язки з партією «Готель Лямберт», як також функція дипломатичного представника кн. Адама Чарторийського в Туреччині, веліли йому ширօсердечно служити Польщі. Щоправда, маразм польської тогочасної еміграції відштовхував його від поляків, але перемагало в нього почуття «служби Польщі». З цією метою, приїхавши в Туреччину, Чайковський відвідав козаків-некрасівців. Так як донці, некрасівці та інші козацькі групи близькі нам, українцям, ідеологічно, бо вони також прагнуть визволитися від Москви, себто прямають до своєї незалежності. Тому варто подати опис тих козацьких поселень так, як це описав Чайковський у своїх споминах.

Поселення некрасівських козаків біля Еносу відбулося десь у 1827-28 роках. На березі Маніоського озера некрасівці мали біля тисячу хат. Місцевість ця дуже нагадувала українські степи. Козацькі курені побудовано з тростини й шувару, були теж доми і чотири церкви. Домашнього скоту, садів чи городництва або управи ріллі в некрасівських козаків не було. Їхнім ремеслом були війни, риболовля та лови. Їхнім обов'язком супроти турецької влади було боронити крайні і джерело своїх прибутків.

Предки козаків, поселених у селищі Биневлі, були внуками донських козаків, що після здушення Москвою Булавинського повстання виїхали під проводом Гната Некрасова на Кубань і в Анапу. Після завоювання Москвою Криму і берегів Чорного моря, козаки, разом із своїми родинами, перейшли в Туреччину, дійшли до Синопу, а звідси, на чайках, переправилися над Дунай, де турецький уряд визначив їм урочище недалеко поселення запорозьких козаків. Тут їм було важко зжитися з запорозькими козаками, що часто нападали на них, тому перенеслись в околиці Еносу і заклали там сім більших селищ. Мусіло їх бути досить багато, бо в 1827-28 роках вони вислали в бій з москалями 2.500 кіннотників. Бились під проводом отамана Івана Солтана, здобули для себе велику славу та великого

10) «Русская Старина», т. 94, травень, 1898 р., стор. 449.

Козацькі пластуни на сторожі.

друга-покровителя — сераксира (міністра військових справ) Мехмед-Решіт Пашу.

Козацька ноша була дуже барвиста. Носили шовкові жупани і сині контуші з вильотами. На головах мали чотиригранні шапки, обшиті золотом, із смушковим дном. Жіноча ноша була така, як і досі є на Дону — воєнні сарафани, на голові »кокошники«, під шисю разки коралів. В хатах козаків було багато килимів. Стіни були обвішані іконами в золотих рамках-»ризах«, звичайно роботи київських майстрів. Некрасівці були старовірами, але свого священика не мали. У них був звичай, що коли не мали до когось довір'я, то перед ним ікони закривали хустками. Зберігали свої звичаї і обичаї так, як іхні брати на Дону.

Ми вже згадували, що в Біневлі було чотири церкви. Одна з них була для Богослужень, у другій містилась збройня — три гармати, козацькі знамена, хоругви, шаблі, списи, пістолі, сідла, кінська упряж, а на головному місці висіла зброя їхнього колишнього отамана Гната Некрасова. Третя церква була приміщенням архіву. Тут був козацький реєстр, »фірмани«, себто привілеї і листи султанів із подякою за вірну службу, кореспонденція отамана, ватажків і війська, книга козацьких привілеїв і вольностей, дарованих Некрасову і його козакам, тощо. Четверта церква була приміщенням для школи, де навчали дітей уже з восьмого року життя. Від дванадцяти до вісімнадцяти років юнаків учили воєнного ремесла. Щойно тоді, коли юнак закінчив вісімнадцять років — його рахували за козака і він міг брати участь у війні. Скінчивши тридцятий рік життя козак міг бути обраний на різні старшинські пости. В привілеях некрасівців було за-

значно, що вони самі мають право карати козака смертю у трьох випадках: за богохульство прив'язували камінь до ший і топили, за зраду — розстрілювали, за насильство — прив'язували до стовпа і киями вбивали на смерть. З тих козаків, що покінчили 50 років життя, вибирали »раду стариків«. Постійно мусіло бути 12 стариків, що творили собою »козацьку раду«. Під час війни вибирали воєнного отамана, осаулів, писаря, обозного і перекладача турецькою мовою. Цей уряд виконував свої обов'язки аж до смерті обраних, або до наступної війни.

На стежу завжди посылали троє людей, бо казали, що один може зрадити, двох можуть змовитись, але трьох — ніколи. Всі козаки були прекрасними джигітами, стрільцями — стріляли в ціль у бігу коня, були добрими пластунами-розвідниками і витривалими вояками. Дисципліна в них була дуже сувора. До старших ставилися з великою пошаною, майже з фанатизмом. Ніколи не було між ними дезертирів чи злодіїв. Була повна солідарність — один за всіх, а всі за одного.

Некрасівці одружувались із дівчатами з Добруджі, з Дону та з України, але завжди з козачками. Не пили ні кави, ні чаю, також не курили. Кави не пили тому, що це звичай невірних мусулман, чаю не пили тому, бо його любила московська цариця Катерина, а не курили тому, що це було проти Іхнього стародавнього звичаю. Чужі релігії дуже шанували, папу римського уважали за архипастиря, цінили патріярхів Царгороду, Антіохії і Єрусалиму, але Московського і Олександровського патріярхів зовсім не визнавали й не поважали.

Отаманом некрасівців був тоді 92-літній старець Іван Солтан, що мав цей свій уряд упродовж 29 років і не раз відзначився у боях великим геройством. Його вважали свої і чужі за характерника, якого кулі не беруть.

Отаман Іван Солтан дружньо прийняв Чайковського і сказав йому: «Ти припав мені до серця. Залишися, Михайлі Савеличу, з нами; як я позир — ти будеш водити козаків шляхом воєнної чести і слави. Бог, своїм милосердям, дає старцям дар ясновидіння, якого немає в молодих людей; мені здається, що тобі суджено керувати козаками»¹¹.

Місія Чайковського до некрасівців увінчалася успіхом, йому приобіцяно повну піддержку під час боротьби поляків із москалями. Від некрасівців Чайковський виїхав до Стамбулу. Тут було біля 7 тисяч козаків, але Чайковський висловлюється про них неприхильно. Він каже, що між ними було тільки 38 православних, а решта — то цигани, жиди та інші. Козацьким пашею був тоді Аристарх Тооль, двоюрідний брат великого Лягofeta. Козаки-некрасівці та козаки з Добруджі не мали нічого спільног зі стамбульським збродом людей. Чайковський вирішив не в'язатися із ними і звернув свою увагу на сербів, яких намагався приєднати до свого діла. Він договорився із впливовими сербами і пішов на переговори до Різипаші, кажучи, що Чарторийський спирається на слов'ян і хоче бути корисний Туреччині, бо вона єдина з усіх держав залишилась вірною союзницею Польщі. Тому поляки хочуть допомогти туркам у боротьбі з москалями, що є ворогами також і Польщі.

¹¹⁾ Там же, том 94, стор. 448.

Гірше було з польською сміграцією у Стамбулі. Чайковський каже, що між ними було багато підлітків, а навіть і злодіїв. Дійшло до того, що одного з них, варшав'яка, людину освічено, поляки самі зашили в мішок і втопили в Босфорі за п'янство і злодійство. Поляки були під опікою католицької спілково-канцелярії.

В місцевості Слава, Чайковський запізнався із життям іншої козацької групи, що складалася також із старовірів, але була мішаниною — донців і запорожців, а навіть селян та деяких бурлаків. Більшість їх була одружена, як, як каже Чайковський, добруджські козаки, що замешкували п'ять сіл, уступали некрасівцям як з погляду бойового, так і морального. Козаки села Слава привітали Чайковського прихильно і дали йому прізвиська — Осип Гончара¹².

Відіїдуючи різні козацькі селища, Чайковський познайомився із внуком колишнього копового запорожців під турецьким володінням — Лохом, що відзначався в багатьох боях із москалями та іншими. Той же Лох був знаний із своєї жорстокості, яку Чайковський пояснює своєвільством запорожців. Для них було дві святості: дисципліна і ведмежа шуба, власність гетьмана Дорошенка, як каже переказ. Хто цю шубу мав на собі, той був паном і повелителем козацтва. І Лох, щоб удержати владу в своїх руках, не стигав цієї шуби з плечей навіть у почесі.

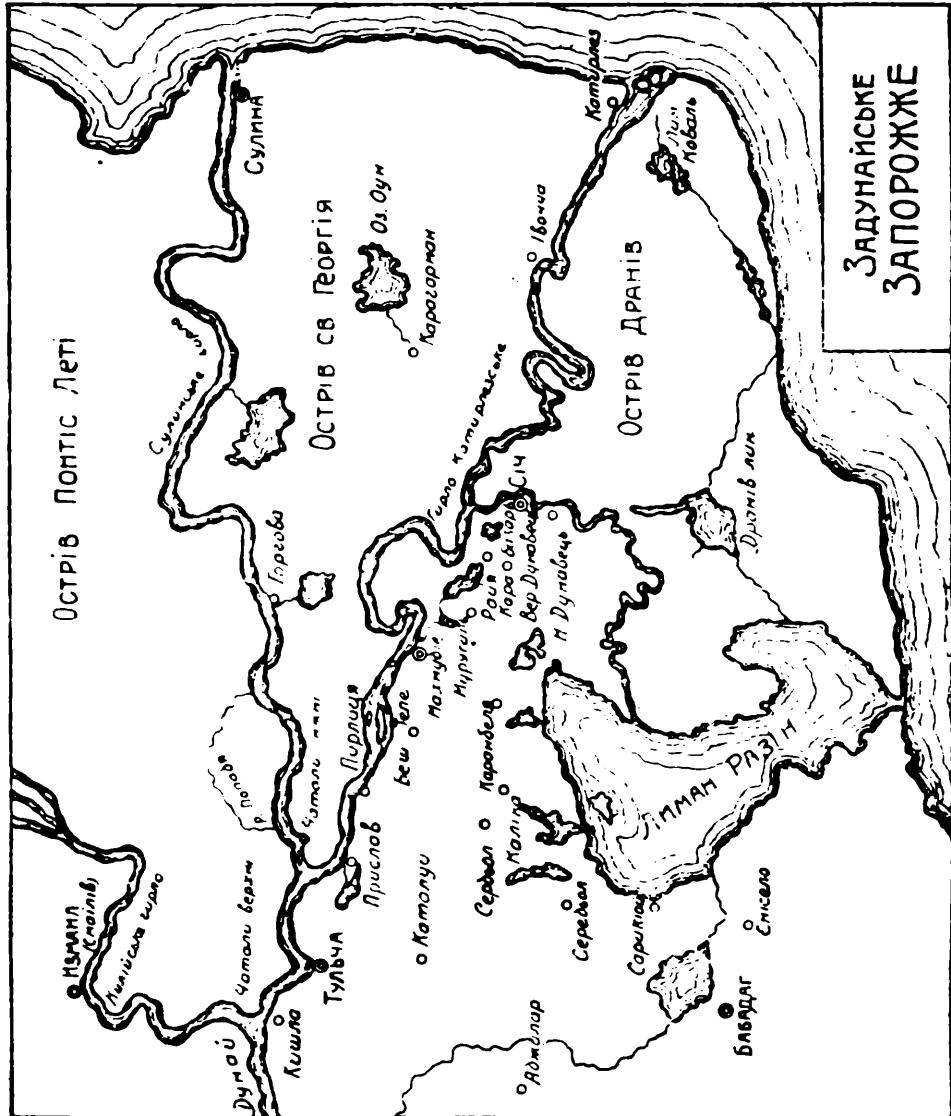
Зрозуміло, що в усі ті байки Чайковського годі повірити. Ми знаємо, що Чайковський був фантастом і майстром на вигадки. На нашу думку, мусіла бути якесь інша причина, чому він недолюблював запорожців. Можливо, що тую причину було їх зневажливе й горде ставлення до нього, бо запорожці не захоплювалися його ідеями і не хотіли підставляти власні груди за відбудову польського королівства.

Внук отамана Лоха був чудовим лицарем і розвідником-«пластуном». Він з двома іншими козаками повів Чайковського до останнього запорозького копового Степана Карагарманця. Жив він у просторій печері. Кошовий розповів Чайковському про руйнування москалями Запорозької Січі, про Дорошенка і Мазепу. Коли цариця Катерина зруйнувала Січ і переселяла козаків на Кубань, курінний отаман Бахмат майже з половиною своїх козаків пробився через перстень московських військ і дістався до Буджака, а потім за Дунай і далі. Із своїми запорожцями він став на службу султану, але всі права і вольності козацькі Ім залишено. Кошовий мав владу двобунчужного паші, з титулом міримира — головного над головними. Під час миру його військо одержувало харчі на чотирнадцять куренів, себто на 1.400 козаків. А під час війни вони діставали такі військові приділи, як і найкращі турецькі війська — яничари. Султан подарував запорожцям хорогву — золотий хрест на білому полі, а з другої сторони — срібний місяць на чорному полі, а також бунчук і булаву. Прапор посвятив патріарх і дванадцять спіскопів.

Запорожці спочатку жили на лівому, а потім на правому березі Дунаю. В їхній історії тут відзначилося двох отаманів — київлянина Мороз, що врятував турецьку скарбницю під час морського бою, і згаданий уже Лох, польський шляхтич з України, що ніколи нікому не прозрадив свого

¹²⁾ Про Осипа Гончара я пишу общирише у своїй англомовній праці — Агапій Гончаренко, що вийде друком цього року. Гончар з іншими козаками звільнив Гончаренка з московських рук, із тюрем.

Острів Понтіс Леті

Офіцер Михаїло Чайка—Чайковський.

Дім в Іstanbulі де жив і помер Адам Міцкевич.

правдивого прізвища. Коповий Гладкий провадив гуляще життя і був у руках купців-вірменів. З їхньої намови він розпустив запорожців на заробітки, а харчові приділи продавав вірменам. Султан дав Гладкому наказ іти борошти Силістрію, але в нього не було й трьох тисяч козаків, хоч мав дати сорок запорозьких куренів. Щоб рятувати свою голову від султанського стричка, він перейшов на бік москалів. Справу цю він так заплатив, що козаки нічого про це не знали і не могли вже бороштися, бо були оточені московськими полками. Козаків, що перейшли з Гладким до москалів, поселено над Озівським морем і названо »озівським козачим військом«. Деякі козаки, як от Карагарманець, не могли пристосуватися до московських порядків, особливо не терпіли німецьких старшин, яких було багато в московськім війську, і знову втекли на старе місце над Дунай.

Кожне козацьке село в Добруджі мало свого власного отамана. Центром козацької сили була Сирі-Кой. Чайковський підписав з козаками умопу про спільну дію на користь обидвох сторін.

Крім цих козаків, на острові Сулимі і в селищах Едрелезе та Карап-Срман було до 5 тисяч козаків, але вони вже не мали свого отамана. Також у містечках Добруджі й Тульчі була приблизна кількість козаків. Навіть в Сейменах, на березі Дунаю, де жили самі молдавани, була запорозька редута отамана Семена, але після переходу Гладкого до москалів тут проживав тільки сам Семен, великий силач, що підкови в руках розгинав і був наставником над молдаванами.

Відвідали Болгарію і павліканів, що були нібито вихідцями з околиць Кам'яції Подільського, Чайковський вернувся до Стамбулу. Тут почалось заспування польської колонії, але поляки збунтувались і Чайковський велів покарати 42-ох спричинників бунту, між якими, як він каже, не було ні одного літоїща чи українця, а тільки самі поляки з Варшавського королівства.

Скінчивши переговори з великим везиром Топал-Мехмед-Ізетом, Чайковський вернувся до Парижу. Тут просив Адама Чарторийського, щоб підібрати відповідних людей, які могли б працювати в болгарських школах для піднесення освіти. Для цього діла було обрано Олександра Панчу і подібних на нього шляхів та гріхозодників. Отже, хоч і фонди знайшлися, та з такої »освітньої комісії« нічого не вийшло. Довелось цю справу ліквідувати.

По невдачі з акцією болгарського шкільництва, Чарторийський вислав Чайковського в Сербію, щоб повести акцію на користь польського прихильника, якому загрожував провал. Тим часом Чайковський був замішаний у різні справи релігійного характеру і його обвинувачували, що він намовив польських емігрантів прийняти магометанство. Чайковський виправдовував себе тим, що поляки приймали магометанство самі, щоб забезпечити собі краще життя, здобувати високі ранги у війську тощо. На нашу думку, Чайковський, мабуть, деякою мірою спричинився до піднімання магометанства між поляками, бо й сам вкінці прийняв магометанство.

Між іншим, у той самий час до Стамбулу приїхав греко-католицький священик, о. Терлецький. Це була високоосвічена людина, з закінченим Віленським університетом, з дипломом лікаря. Терлецький брав участь у польському повстанні, був полковим лікарем волинської кавалерії під

командою Карла Ружицького. Він хотів приєднати південних слов'ян до Унії. Хоч Чарторийський був проти його акції, бо мріяв приєднати православних балканських християн на бік католицизму, проте дав о. Терлецькому рекомендуючі листи і просив Чайковського допомогти йому. Серби прийняли о. Терлецького дружно, навіть хотіли допомогти йому збудувати греко-католицьку церкву, але про приєднання до Унії навіть не хотіли слухати. Терлецький мусів вертатися до Риму без жодних успіхів.

Тим часом захиталася слава про польську мілітарну здібність. Італійці нарікали, що ген. Дембінські відступив із поля бою, що привело до поразки. Те саме було й на Угорщині, де командував польський генерал Бем, але завдяки акції Чайковського Бема з його легіоном пощастило перекинути до Сербії і таким способом врятовано від полону. Потім легіоністи, а також багато угорських утікачів, переїхали в Туреччину. Тут почалась жахлива пиятика, бенкети і Бог зна що. Особливо картограйство було доведене до зеніту. Наслідком цього була зависть і взаємна ненависть.

Тим часом Москва і Австрія зажадали видачі емігрантів. І тут щойно вилазить шило з мішка. Чайковський, щоб рятувати емігрантів знайшов таку точку закону, в якій сказано, що кожний, хто прийме магометанство є забезпечений від видачі тим державам, до яких емігранти перед тим належали, як підданці. Отже Чайковський вів і акцію між емігрантами, щоб вони прийняли магометанство, якщо «не ради вицої політики, то ради матеріальної вигоди»¹³. Як бачимо, то Чайковський, хоч в іншому місці заперечує свою роль в тім ділі, брав участь в акції на користь магометанства.

І справді невдовзі наспіла вістка, що ген. Бем та інші старшини, а також і вояки, як поляки так угорці, прийняли магометанство. Після цього між поляками-християнами і поляками-мусульманами зросла ненависть і ворожнеча, і турецький уряд мусів розселювати їх у різні місця.

По невдачі кн. Адама Чарторийського і його легіонів в Угорщині, діяльність Чайковського втратила значення. Особливо після того, як московський цар Ніколай заждав від султана, щоб він викинув з Туреччини Чайковського, а крім цього звернувся до французького президента Людовика Наполеона Бонапарта, щоб Франція відмовила Чайковському свій пашпорт і перестала ним опікуватися. Сам Чарторийський, не зважаючи на великі заслуги Чайковського, наказав йому передати свої повновласті новому представникові Косцялковському.

Розчарований Чайковський спершу хотів їхати до Одеси і здатись на ласку московського царя, але передумав і пішов за порадою Решід-паші — прийняв магометанство, так як інші польські емігранти. Висока порта прийняла його прохання і йому надано ім'я Мехмед-Садик. Садик — по-турецьки вірний. Ось так один із найвірніших, а може й найбільш активних людей кн. Адама Чарторийського, Михайло Чайковський, залишився забутими, без жодної допомоги, на ласці долі...

¹³⁾ Там же, том 95, стор. 662.

V. ЧАЙКОВСЬКИЙ ЯК МЕХМЕД САДИК-ПАША І ЙОГО ДАЛЬША ДОЛЯ

Високі турецькі достойники прийняли перехід Чайковського на мусулманство з великим задоволенням. Обдарували його грішми, золотим годинником та іншими дарунками. Але затривожились поляки. Замойський написав Чайковському листа, дорікаючи йому, що через нього турки можуть припинити фінансову допомогу польському представництву. Обурений Чайковський дав полякам свій дарунок від султана — сто тисяч піястрів. Султан, довідавшись про це, наказав призначити Чайковському досмертну пенсію по 5 тисяч піястрів місячно та купити для нього хутір біля Стамбула.

Правда, що легко прийшло, легко й пішло. Одного дня опівночі дім Чайковського загорівся і за півгодини вогонь знищив його маєток. Чайковський, тепер Садик-паша, пише у своїх споминах:

»Страти були колосальні; всі мої документи, вся політична кореспонденція, мій щоденник подорожей по Туреччині, документи до історії Запоріжжя і козаків Гната Некрасова, опис Добруджі, рукописи повістей із життя козаків у Туреччині — все згоріло в огні¹⁵.

Саме в той час назрівали важливі події. Московщина зірвала дипломатичні зв'язки з турецькою портою і Чайковського покликано до Стамбулу. Він передав султанові Абдул-Меджеді листа, в якому твердив, що запорожці були регулярним військом Річ Посполитої і короля польського (?), а перейшовши в Туреччину служили високій порті. Хоч частина з них повернулась з от. Гладким у Московщину, але решта козаків залишилась. Їх не ліквідовано, з них можна організувати прекрасний відділ кінноти, що вплине на всіх українських та інших козаків, які також приєднаються до спільної справи. Цю ідею Садика-паші прийнято і йому доручено організувати козацькі відділи. Він одержав титул міріміра-паші, себто такий, який мав кошовий війська запорозького, перейшовши в Туреччину.

Садик-паша (Чайковський) виявив велику енергію. Кінноту організував за зразком кінноти Карла Ружицького; виготовлено військові однострої і запроваджено, як він каже, команду українською мовою. Чайковський запропонував прийняти також польських старшин — Хшановського, Ружицького, Замойського і Бистроновського та декількох старшин нижчої ранги. Цю пропозицію прийнято, а його самого підвищено до ранги паші, як організатора козацтва в цілій Туреччині. До помочі йому призначено Мехмед-бея (Люборадського) і адъютанта Махмуда-агу (Муху).

Організування добровільців, що збиралися в Стамбулі, Чайковський доручив майорові К. Пшевлоцкому; майора Воронича вислав вербувати добровільців у Добруджу, а капітана Вержбіцького — в Андріянопіль. У Стамбулі зформовано першу сотню під командуванням К. Пйотровського і третю сотню під командуванням Кастана Ходильського-Остої. Надія на Францію завела — звідси добровільців не було. Замойський підтвердив одержання грошей на висилку старшин, радив ще поторгуватися, щоб

15) Там же, т. 95, стор. 684.

турки дали більше, але старшин не прислав. Одні не приїхали тому, що, як напр., Хшановський, ворогували з Замойським, інші, як напр., Ружицький, тому, що йм не дозволив Товянський. Щоправда, приїхав Замойський, а з ним горстка польських офіцерів, але вони відразу стали в опозицію до Чайковського, бо він, нібито, явно чи приховано, підривав авторитет Замойського. Чайковський пише, що Польща не виграла під час турецько-московської війни тільки тому, що Замойському бракувало політичного змислу. Він займався інтригами, а більшість поляків на службі султана, Англії і західних союзників Туреччини, була занархізована і не виявляла жодного патріотизму.

Під час турецько-московської війни Чайковський із своїми козаками зайняв для Туреччини Румунію, яку згодом передано Австрії, вславився в боях 1853 року і був кількаразово відзначений султаном. Але йому не пощастило дістатися з козацькими відділами на Україну, бо його намірам перешкоджала не тільки Австрія, а навіть і його однодумці з партії Чарторийського, особливо Замойський, не згадуючи про політичних противників Чарторийського, які робили все наперекір, щоб перешкодити відновленню Річ Посполитої під його володінням.

Другий козацький полк, за порадою Чайковського, передано під команду інтригана й самолюба Замойського. Із споминів Чайковського видно, що в цій війні єдині козаки та інші слов'янські учасники цього полку були дійсно передовим військом. Але в полку Замойського панували безладдя, надужиття і безідейність.

Не зважаючи на те, що сам Чайковський вірно служив польській справі, в польських колах проти нього випускали різні пасквілі. Про це він пише сам так: >Стамбул у цей час був переповнений поляками, що з запалом обговорювали різні політичні проблеми, сидячи в стамбульських каварнях. Всі вони були проти моїх козаків і говорили: ради чого ті осли б'уться? Карло Бржозовський написав якусь брошуру чи вірші проти козаків, якої я не читав; але кажуть, що він страшно їх ганив і лаяв. Мільковський написав прозою і віршами, що козак Садик гірше останнього калмика і башкира; якийсь Ширманський написав сатиру на нагай полковника Кіркора, перед яким перестерігав молодь; Калінка і Йордан під'юджували клюби і комітети проти бідних козаків. — Ради чого ті чорти теліпаються на своїх конях, казали вони, як ми сидимо тут спокійно, добре їмо і п'ємо та в карти граємо; треба ж обіграти молодь, що вибирається в похід: людина без грошей те, що пташка без крилець — нікуди не полетить; краще нехай вони залишуться з нами!«¹⁶.

Московсько-турецька війна закінчилася замиренням, у якому не згадувалось ні про Польщу, ні про польське питання. Генерал Жданіцький, що особисто не дуже-то любив Чайковського, казав, що в тій війні єдиний Чайковський з честю носив польське ім'я і не забував про польську справу в Делі-Орман, Бургасі та на берегах Прута. Розчарований Чайковський хотів іхати на хутір і доживати свого віку, але його приятель Решід-паша намовив його залишитися далі на султанській службі. Чайковський зго-

¹⁶⁾ Там же, т. 102, стор. 230-231.

На сторожі наших меж – рис. Ю. Нарбута.

тував плян бойової акції на Кавказі, але цього задуму не зреалізовано. Потім задумав поширити козацькі поселення над гирлом Дунаю, але західні дипломати і його польські противники не допустили й до цього, не зважаючи на те, що султан був затвердив проєкт і назначив Чайковського румелійським бейлер-беєм. Його політичні однодумці з готелю »Лямберт« намовили згадуваного вже некрасівця Осипа Гончара, що був заступником Садика-паши, просити султана, щоб той звільнив козаків з військової служби і перевів їх у райо, себто в становище підданців не мохаммеданської віри, в якому були болгари, вірмени і жиди. Справа ця тягнулась декілька років і вкінці була вирішена згідно з бажанням підбунтованого поляками Гончара. Обманені козаки накинулись на Гончара і за козацьким звичаєм »скроїли« йому спину киями. А поляки раділи своїм успіхом і, як пише Садик-паша, святкували перемогу над »козацькою гідрою«:

»В той час я був на грецькому кордоні, але й до мене доходили вістки, що поляки незвичайно тим раділи і прозою та віршами виписували, що здобули перемогу над козацькою гідрою і над новим Богданом Хмельницьким«¹⁷.

Козацькі полки Садика-паші мали далі пошану як у султана, так і в його кращих достойників. Чайковський дбав про своє військо і навіть заснував старшинську школу. Треба було великого дипломатичного хисту, щоб утримати козацькі полки, бо ситуація могла змінитися в їх непорядку. Це було після нового польського повстання 1863 року. Деякі втікачі, що появивались у Туреччині, почали вербувати старшин і козаків іти в Польщу на поміч уже вигаслому в той час повстанню. Тоді Чайковський заявив, що він проти всіляких таємних агітацій, проклямацій і змов. »Дійте однією — сказав він, — а я зі свого боку зроблю все можливе. Хочете старшин і жовнірів, нехай добровільці зголосяться до мене, а я дам їм відповідний відпуск і вони дістануть пашпорти«. Частина старшин і козаків зголосилась, мала частина здезертувала, а ті, що підготовляли змову — уступили і справа козацького війська була врятоvana.

Національне відродження болгарів і південних слов'ян також вплинуло на скріплення козацьких полків, бо сини найкращих слов'янських родів вступали в козацьке військо. Чайковський пише:

»Всі вони були молодці на вибір; приємно було послухати як болгари та інші слов'яни виспівували козацьких пісень; одні гуляли тропака, інші — били в бубни, а ще інші — витанцювали оберташа¹⁷.

Про »діяльність« польських емігрантів у Туреччині свідчить ще один, поданий Чайковським факт. Він розповідає у своїх споминах про те, як агент князя Чарторийського, Владислав Йордан, порадив Алі-паші звернутися до барона Окши (Ожеховського) в справі підпільного в той час товариства молодотурків. Окша, з допомогою одного свого товариша, викрав у бея Субі-ефенде таємні документи про це товариство і передав їх у руки влади. Наслідок був такий, що багато турецьких патріотів потерпіло — одні погинули в тюрмі, а інші опинились на вигнанні.

Під час болгарсько-албансько-грецького повстання Чайковському з його козаками доручено охороняти від повстанців Андріянопільський вілайет і Балкани, від Шипки до Чорного моря. Молодший син Чайковського Владислав (Музафар-бей) був у той час султанським адъютантом, а старший — Адам (Тімур-бей) був з батьком і велавився тим, що з своєю козацькою сотнею скопів розбійницьку шайку знаного ватажка Кучу-Оглу. Проте завдання Чайковського здушувати повстання поневолених народів було для нього і його козаків — ганебне.

Ривалізація Чайковського з Замойським продовжувалась. Секретар Замойського Калінка писав у листі, що »у Варну переводиться всяка сволоч із чужинецького легіону, що тягається по вулицях Стамбулу і, може, придадеться козакам¹⁸. Треба додати, що такі кпини поляків над власними братами були наслідком того, що легіонери погодилися служити під старими запорозькими знаменами, що їх саме забрав козак Давид із патріархії в Царгороді.

17) Там же, т. 102, стор. 696.

18) Там же, т. 104, стор. 231.

19) Там же, т. 104, стор. 734.

Чужинці, турки та інші, захоплювалися козацьким військом. Принц Наполеон, слухаючи розповідей Чайковського про козацьке військо, жалував, що нічого про нього не знав. Хто зна, чи й доля польського повстання не була б інша. »Я теж поїхав би з козаками на Дніпр, казав він. Щоправда, Адам Міцкевіч розказував про вас і козаків дуже прихильно, але інші поляки казали мені: »Міцкевіч поет, він під впливами Михайла Чайковського, що також пише; вони самі собі творять епопею«²⁰.

Противники Чайковського боялися його порозуміння з графом Квасерієм Браніцким, кажучи, що коли Чайковський приєднав на бік козацтва Адама Міцкевіча, то й Браніцкого може приєднати. Деякі статті капітана Ришарда Бервінського в »Дзенінку Познанськім« вихвалювали козацьке військо Чайковського і затривожили царський уряд. Царський посол князь Горчаков вимагав у високої порти вияснення. Ця нота дуже затривожила турецького міністра закордонних справ Алі-пашу, але вияснення Чайковського, яке він дав перекладачеві московського посольства в Туреччині полк. Богуславському, а також вияснення листовнє — справу цю затушкували.

Були й інші напади на Чайковського і його військо. У французькій, видаваний у Константинополі, газеті "Courier d'Ortient", почались різні цькування на козацьке військо. Старший син Чайковського, Адам, став в обороні козацтва, а поляки відповіли вуличною статтею.

Щоб компромітувати Чайковського і його козацьке військо, поляки вживали різних засобів. Агенти Чарторийського — Окша, Йордан і Карски — висилали свої статті до різних англійських і німецьких газет, особливо до »Таймс-а«, називаючи козаків ворогами християнської віри, мусулманськими шпигунами тощо. Поляки нацькували проти Чайковського навіть сина Адама Міцкевіча, Владислава, який, видаючи твори батька, пропустив все те, що було про Чайковського і його козаків.

А вже найбільшою інтригою ворожого табору був придуманий »дипломатичний« донос. Чайковського оскаржено, що в його козацькому війську дасьться команду тільки по-українськи і по-польськи, а турецьку заборонено. Турецький уряд зареагував на це, а Чайковський подався у відставку. Тут треба додати, що навіть молодший син Чайковського, як він пише, діяв проти нього.

VI. ЧАЙКОВСЬКИЙ ПІСЛЯ ВІДХОДУ З КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Покинувши військо, Чайковський знову взявся до літературної праці. Тоді він написав повість »Болгарія«, свої спомини тощо. Його старший син, що також покинув козаків, повернувся за згодою царя в Московщину і вступив на службу в московському війську. Мабуть уже тоді Чайковський мав зв'язки з московським консулом у Туреччині, бо у своїх споминах пише: »Якщо б мені милосердний Господь у своїх незображеніх шляхах дозволив зложити кості на вічний упокій в землі моїх предків, на моїй улюблений Україні, то я вернувся б на батьківщину, віддавши себе без-

²⁰⁾ Там же, т. 104, стор. 736.

застережно на волю царя²¹.

На цьому закінчуються спомини Чайки-Чайковського—Садика-паші, а для доповнення його життя будемо користуватися його записками та іншими працями. Треба сказати, що вже смерть його другої жінки — Людовики Снядецкої (симпатії Ю. Словацького) 1865 року, остаточно заломила його. Він залишився сам без друга і дорадника, бо шавіть його молодший син і дочка займалися інтригами проти нього. Чайковський тратить віру в польсько-українську справу. Ставлення турків до нього погіршується, а він, подавшись у відставку, починає зближуватися до московської амбасади, до амбасадора Ігнатєва. Іншими словами, він зраджує свої життєві ідеали і переходить до своїх найгірших політичних ворогів — москалів. Мабуть у той час він піддержує агтитурецький рух серед слов'ян і свої старечим, здитинілим розумом плянус всеслов'янську єдність під проводом загарбницької і зрадливої Москви.

Висміяний і недоцінений поляками, розчарований своїми політичними концепціями і осамітнений після смерті дружини, він старається за посередництвом амбасадора Ігнатєва одержати від царя дозвіл на повернення в Україну. Врешті, в товаристві молодої грекині, Ірини Теосольської, яку в пашпорти записує як свою дружину, та свого адъютанта Морозовича — він повертається до Києва.

В 1873 році публікує в польській пресі свою декларацію — закликаючи (зрештою, безуспішно) польських емігрантів повернутися на батьківщину під скіптир Олександра II-го. Тоді йому було вже біля 70 років. Цар, у нагороду за ренегатство, подарував йому певну суму рублів і він купив собі село Бірки біля Козельця на Лівобережній Україні. Тут осів із своєю грекинею, народженою «дочкою» і своїм адъютантом Морозовичем. Сам цар посередино був хресним батьком «його дочки», яка, як твердять, не була його дитиною. Молода дружина зраджуvala Чайковського і зни甫а-лась над ним, що примусило його покинути власний дім. Тим часом вибухла московсько-турецька війна і султан намовлив Чайковського повернутися в Туреччину, але він відмовився.

Останні роки свого життя Чайковський провів у зліднях, живучи в селянській хаті в селі Пархимів. По смерті його вірного друга Морозовича, він вернувся в Бірки, і тут, помучивши ще трохи, сам відібрав собі життя пострілом з пістолі. Це сталося 4-го січня 1886 року. Про своє самогубство він наперед телеграфічно повідомив варшавську пресу²².

Чайковський велів себе поховати не в Бірках, а в Пархимові біля свого вірного адъютанта Морозовича.

²¹) Там же, т. 119, стор. 641.

²²) М. Чапска: »Людвіка Снядецька«, стор. 256.

VII. ЧАЙКА-ЧАЙКОВСЬКИЙ У НАСВІТЛЕННІ ІНШИХ ДОСЛІДНИКІВ

Поданий опис життя і діяльності Чайковського вимагає ще доповнення поглядами інших дослідників та аналізи його життя, його політичних ідей і творчості. Для всебічного насвітлення подамо характеристику Чайковського на основі писань його прихильників і противників, людей об'єктивних і суб'єктивних.

Адам Міцкевіч був чи не єдиним поляком, що об'єктивно і прихильно ставився до діяльності Чайковського. Годі сьогодні відтворити думки великого поета, бо його син Владислав викинув, або змінив, з його писань усе те, що він писав про Чайковського. Про суб'єктивність Владислава Міцкевіча можна переконатися на основі цитат із його спомінів. Так в одному місці, накидаючись на Чайковського, він пише: «Аджеж він мусулманин, що найменше офіційно»²³. В іншому місці, знову накидаючись на Чайковського, забуває про те, що вже сказав і пише: «Іслям підкорив собі народи, в яких жінка була робочою худобою, і значно поліпшив їхню долю»²⁴. Ця думка була висловлена босняцьким пашею, що прийняв мусулманство, а підтверджив її Садик-паша, що й обурило автора спомінів. Він подає і неправдиві історійки з життя Чайковського в Парижі, твердить, напр., що він жив із якоюсь прачкою, а ми знаємо, що жінка Чайковського була дочкою архітекта і походила зі знаної французької родини Gabaret. Це підтверджує у своїй передумові і впорядник споминів Адама Чайковського²⁵.

В розмові з Чайковським, Владислав не погоджувався з його політичною концепцією. Чайковський твердив, що той, «... хто тримається Московцини, той не вартий жодної уваги». Він орієнтувався на Туреччину, яка в той час не була такою загрозою для середньо- і східньо-слов'янських народів, як Москва, що поглинала один за одним народи. Владислав Міцкевіч, твердячи, що Туреччина гнобить південно-слов'янські народи, мав також слушність, але Чайковський вибирал менше зла і покладав свої надії на Туреччину.

Але фактичним джерелом ненависті Владислава Міцкевіча до Чайковського була справа приватного характеру. Друга жінка Чайковського, людовика Снядецька, веліла, щоб після її смерті всі її рукописні матеріали передати Владиславові Міцкевічеві, але Чайковський, не зважаючи на дану обіцянку, не передав матеріалів. Крім цього, без сумніву, велику роль відігравали тут і мотиви релігійні та політичні.

Політичний противник партії »Готель Лямберт«, Йоахим Лелевель, не любив Чайковського як і інші поляки різних політичних переконань. Він усюди намагався висміювати його і, напр., в листі до В. Зверковського пише з глумом: »Садик-паша мусить придергуватись свого нового звичаю, тож міг, і повинен був, щібухом та кавою почастувати« (Чеховського, якого

²³⁾ Владислав Міцкевіч: »Памнінкі..., 1838-1861. Варшава, 1926, т. I, стор. 442.

²⁴⁾ Там же, стор. 445.

²⁵⁾ »Роцік Бібліотекі Польській«, Академія Наук у Кракові, т. V, стор. 101.

Садик-паша прийняв холодно)²⁶.

Лелевель ставився неприхильно і до козацького війська Чайковського, і до політики кн. Чарторийського відносно Сходу²⁷.

До прихильників Чайковського належав Ян Непомуцен-Немойовський. У своїх споминах він каже таке: »... З Чайковським я постійно листувався, і тоді, як він був у Марселі, і тоді, як він був у Парижі, а потім у Стамбулі, і так аж дотепер. Дружба ж бо, що склалася в таких умовинах (часи повстання), повинна бути тривалою²⁸. На жаль, ми не знаємо, чи кореспонденція Немойовского з Чайковським була опублікована, тому не можемо докладніше про неї писати.

Дуже цікавим причинком до життя і діяльності Чайковського є праця Марії Чапської п. з. »Людовіка Снядецька«. Що правда, в ній мало місця присвячено Чайковському, бо темою авторки є лише постать його другої жінки Людовіки Снядецької. Згадки про самого Чайковського короткі. Але для нас важливе питання, який вплив мала на 38-літнього Чайковського його друга жінка, два роки старша від нього. Снядецька, жінка високої інтелігенції, велика польська патріотка і незвичайно тонка дипломатка, потрапила оволодіти Чайковським. Вона злагоднювала всі його спори з партією і людьми кн. Чарторийського, а у хвилинах зневіри й отдаю підбадьорувала і піддержувала його. Очевидно, що діти Чайковського від першої жінки, ніколи не могли простити їй того, що ради неї їх батько покинув їхню матір.

Варті уваги і думки Чапської про те, як ставився до Чайковського письменник Ж. Красінський, Владислав Замойський і Адам Міцкевіч. Подамо лише один уривок з листа Адама Міцкевіча до кн. А. Чарторийського про козаків Чайковського:

»Там є старі військовики і юні сини шляхти з Познаньщини й Польщі. Всі живуть дружньо, по-брательськи, а дух і настрої там далекі від солдатески, від гамору чи сальонового лінівства. Мені здавалось, що я був на лоні батьківщини²⁹.

Зустрівши в Чайковського козаків жидівського роду, Міцкевіч захопився думкою створити окремий жидівський полк, що входив би до складу армії Чайковського. Метою подорожі Адама Міцкевіча в Туреччину було привести до замирення розсварених діячів табору кн. Чарторийського. Приїхавши, він швидко зорієнтувався в ситуації. З одного боку він бачив творчу працю Чайковського, а з другого — інтриги самих поляків, тому зараз написав про це Чарторийському. Але найбільший ворог Чайковського Замойський підбурив проти нього сина кн. Чарторийського, Владислава, і всі намагання Міцкевіча привести до згоди були безуспішні.

В одному з листів Адам Міцкевіч писав: »На протязі двох тижнів мого перебування майже під одним шатром, я ніколи не бачив, щоб він (Чайковський) заснув або хоч задрімав. На вправах, на полюванні, на зустрічі ...

²⁶) »Лісти еміграційне Йоахіма Лелевеля«, Вроцлав, 1954, т. IV, стор. 186.

²⁷) Там же, стор. 197, 333, 243 і 269.

²⁸) Ян Непомуцен-Немойовський: »Вспомнення«, Варшава, 1925, стор. 176.

²⁹) Марія Чапська: »Людовіка Снядецька«, Рим, 1945, стор. 177.

з друзями — він пише, диктує до ранку і його голос постинно гомонить по таборі. А тут, тим часом, ще й самі земляки роблять йому щораз більші труднощі³⁰.

В листі до кн. А. Чарторийського поет згадував і не завжди чесні фінансові комбінації Замойського, а Чайковський, він це бачив, не давав про свою матеріальну користь, незважаючи, власні гроші видавав на справу.

— Наприкінці Адам Міцкевіч радить польським емігрантам: »Нарікаєте на аристократію — ідіть до козаків, там правдива рівність; там служать поляки, українці, болгари, татари, навіть жиди, і вони партійництвом не займаються. Хто б не приїхав тут (в Туреччину) на громадський кошт, якщо він не на службі — він дезертир, і тільки дезертир³¹.

В одному з листів до Чайковського, Міцкевіч писав: »Хто керує такою важливою справою як твоя, а не знає і не розуміє її, той не виграє... тож хоч би ти зістався лиш з десятком козаків, ти будеш сильніший, ніж пан Замойський на чолі дивізії³².

Людовіка Снядецька в одному з її листів писала, що Адам Міцкевіч хотів такої ж Польщі, як і Чайковський — в союзі з Литвою і Україною. Очевидно, прихильне ставлення Міцкевіча до Чайковського не подобалось синові Чарторийського і він, виїжджаючи з Туреччини, навіть не попрощався з великим поетом. Чайковського він критикував прилюдно, а його козаків намовляв покинути свою службу.

Чайковський, у відповідь на це все, писав: »Цього року Господь обдарував нас великим мужем (Міцкевічем)... Його останні слова були про козаччину і Польщу. Це благословення нехай нас кріпити! Я, бідний козак з України, служу волі Божій серцем, іду за твоїм натхненням, хоч часом нудно, сумно, навіть нетерпляче, але піду, як довго Бог з нами і ти (мова про жінку) при мені³³.

Спомини генерала Замойського, активного противника Чайковського, дають також чимало цікавого матеріалу про постать Садика-паші, очевидно — матеріалу однобічного, ворожого. Нас особливо цікавить том п'ятий його споминів, де багато місця присвячено Чайковському. Щоправда, Замойському доводиться визнати, що Чайковським дуже захоплювався і незвичайно високо цінив його французький посол у Туреччині, барон Bourguene, а ще більше — турецький султан і уряд. Він визнає також, що Чайковський вклав чимало праці для заснування польської колонії в Туреччині — Адамполю. Визнає навіть те, що Чайковський не раз зробив йому добру прислугу і не одному в потребі допоміг. Але потім ситуація змінюється і Замойський виступає проти Чайковського відверто.

Перший явний виступ Замойського проти Чайковського припадає, маєТЬ, на 1849 рік. У листі з того року Замойський пише Чайковському: »Думка рятувати себе удаваним переходом на мусулманство завжди видалась мені нечесною, такою, що може знищити нас морально. Вона передчасна і не спричинена жодною небезпекою. Прошу тебе, скажи всім

³⁰) Там же, стор. 178-179.

³¹) Там же, стор. 182. ³²) Там же, стор. 182.

³³) Там же, стор. 189.

туркам голосно, що я ніколи не сподівався того, щоб нашою і їхньою вірами можна було розгравати з метою підступу і витівок. Ійогу, я волів би бути виданий москалям, ніж залишитись між турками, які допускаються таких учинків, такої комедії, такої наруги в моїх очах. Я маю незломну віру в їхню добродушність і гідність. Вони виявили це через свого володаря і в цьому добра надія для добра Туреччини¹.

Це була відповідь Замойського Чайковському на його висловлені думки про те, що для збереження еміграції, для захисту її від зліднів і переслідування, варто »навмисне приймати мусулманство«. Фактично в той час уже сам Чайковський мав такий замір, отже, поступивши проти волі Замойського, набув собі в юному великого ворога. Правда, Чайковський ще не був рішений, чи приймати мусулманство, бо в листі до Замойського з 30-го вересня того ж року пише: »Я нікого не намовляв переходити на мусулманство, тільки виявив відверто свою думку, свою політичне кредос«. А далі: »Пан полковник хоче зробити з мене політичного Дон Кіхота, як уже раз зробив перед роками, чи дозволив зробити, в Римі; там мене зроблено жертвою, щоб здобути симпатії священика Семененка, а тут і не знаю для чого...«².

Спочатку, для звичайної ввічливості, Замойський ніби перепросив Чайковського в одному листі, пишучи йому: »... Якби не твоя активність у Стамбулі і подиву гідна свідомість, ми могли б потерпіти значно більше«³.

Врешті прийшли події, які закінчили кар'єру Чайковського на службі Адама Чарторийського і його прихильників. Це був перехід Чайковського на мусулманство, але особливу роль відограли тут амбіції Замойського та інших.

Чи перехід Чайковського на мусулманство був добровільний, чи вимушений обставинами? Вже в листопаді 1850 року Адам Замойський писав своєму синові Владиславові, що тепер »помножується натиски Москви, щоб Чайковського викинули (з Туреччини)«. Того ж року, 26 листопада, син Чарторийського, Владислав, писав Чайковському: »Я вже не знаю, як до тебе писати. Не знаю, чи цей лист застане ще тебе (ба, гірше, не знаю — і аж мороз мені спину стибає, — не знаю, чи застане тебе (лист) таким самим, як ти є!)». Не знаю тому, якою мовою до тебе писати. Мова йшла про те, що в той час Москва вимагала від турецького уряду викинути Чайковського поза межі Туреччини, а єдиним захистом для нього могло бути прийняття мусулманства, що він, як знаємо, і зробив, щиро чи не циро.

Замойський написав Чайковському листа, в якому радив, щоб той усунувся від своєї місії. Чайковський у листі з 5 грудня 1850 року писав Замойському: »Радиши мені, полковнику, добровільно усунутись від керування агенцією і передати її Косцялковському... Я переконаний, що рада полковника не могла наступити без дозволу князя-пана, який хотів в

1) »Генерал Замойскі«, 1803-1868. Познань, т. V, стор. 273.

2) Там же, стор. 282-283.

3) Там же, стор. 289.

Козак-сокіл на сторожі нашої волі.

останній хвилині заощадити мені прикости читати слова, накреслені його власною рукою: »Уступись і віддай у руки інших десятилітній дорібок своєї праці«.

Після того прийшла вістка, яка — як каже Косцялковський, — »оце як грім впала на мене, що Чайка перейшов на мусулманство«⁴.

Тепер акція і інсінуації проти Чайковського ще зміцнилися. Владислав Чарторийський писав йому відверто: »Пишеш князеві, що жертвуюш йому й надалі свою службу. Мені, навіть у заступстві князя, коли забажаю цього, ти готов в інтересі Польщі дати допомогу, на яку тебе стати на новому становищі, якщо я буду триматись дотеперішньої політики князя на Сході. На превеликий жаль, я або дуже помиляюсь, або твое сучасне становище не дозволяє нам на спільну співпрацю. Втрачачи гідність свою, ти став слугою і рабом іншого пана«⁵.

Так закінчилася понаддесятилітня праця Чайковського для польської справи, для польської політики табору кн. Чарторийського. Навіть його прохання, щоб вислали йому його дітей із Франції до Туреччини, відкинуто: »Ta ж ти ще й дітей своїх невинних хочеш віддати на ганьбу, на ренегатство, на всі ганьби для кар'єри і золота«.

З Чайковським зривали всі — явно чи приховано. Навіть Ж. Красінський писав Владиславові Чарторийському: »Зле робиш, що абсолютно не зірвеш із Чайкою; у випадку таких величезних проступків треба бути неблаганним, бо інакше політика перетвориться в інтригу«. Очевидно, полякам було тяжко зрозуміти, що йхня політика давно була інтригою. В іншому листі Красінський пише: »... Чайка ще гірше розкривавить твое серце, а вкінці впаде в безодню фальшу, брехні, а навіть зради«.

Такі листи проти Чайковського Красінський писав часто. Наведемо ще один уривок його листа до Владислава Чарторийського: »Все, що я сказав про Чайку — сповнилось, все, що я передчував і чим грозив тобі — показується сьогодні правдою. Турецьким шлюбом получився він з тою негідною варіятою (Снядецькою), що має понад шістдесятку, дістав зрадник маєток вартістю півтора мільйона і нездовзі стане ворогом Польщі, давно ставши ворогом Бога«⁶.

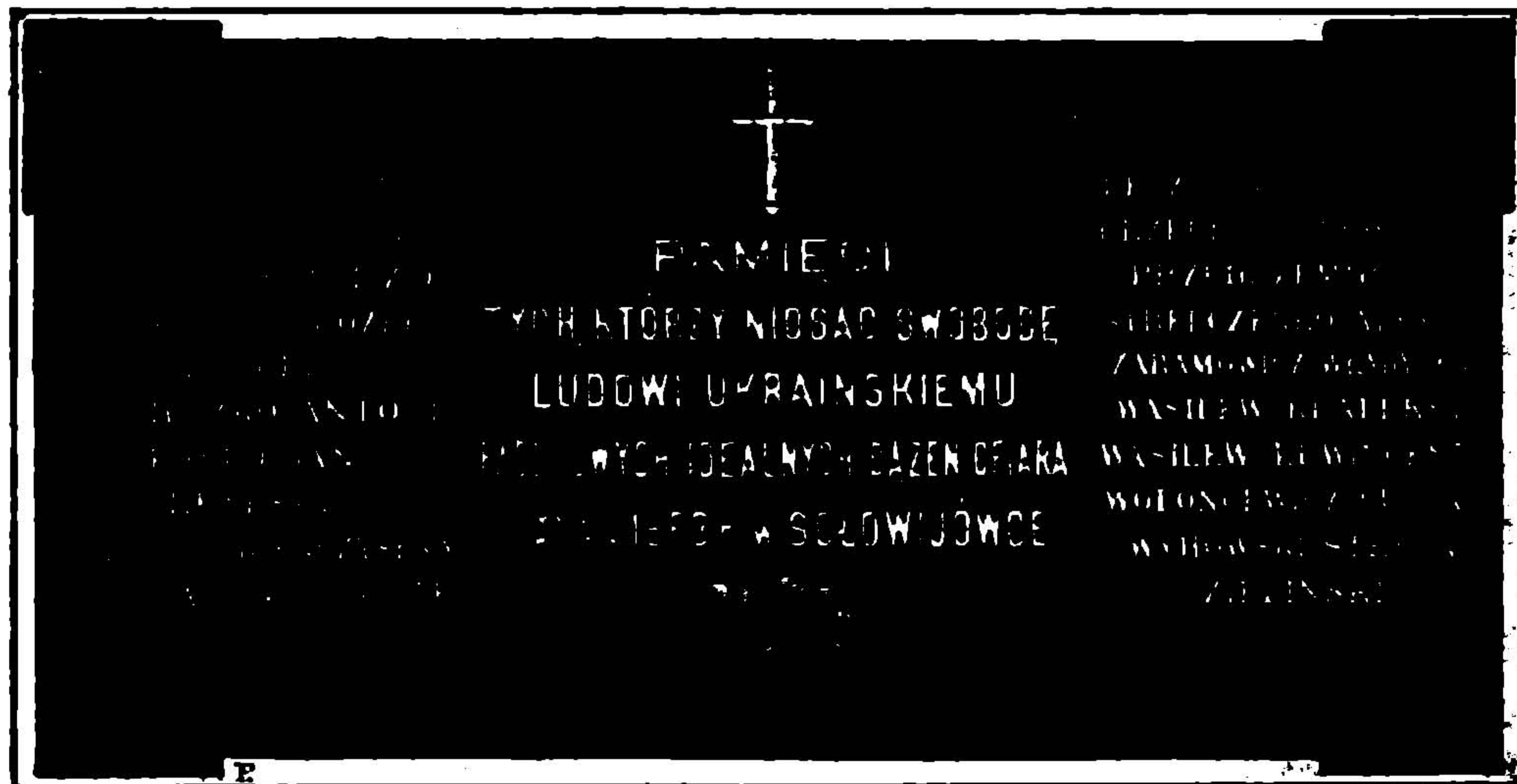
Щоб належно зрозуміти політику кн. Адама Чарторийського супроти України та призначенну Чарторийським місію Чайковському, треба кинути на цю справу більше світла. Марцелій Гандельсман пише, що »князь (Чарторийський) признавався до свого українського (в оригіналі — русинського) походження і закликав усіх поляків до розумного віправлення кривд, нанесених великій, чисельній, українській стихії в минулому«⁷.

Очевидно, в розумінні Чарторийського »віправлення кривд«, заподіяних українському народові, не означало віdbудови, чи хоч би піддергки, української держави. Для самостійної України в політиці Чарторийського місця не було. До його федерації мали належати тільки ті слов-

⁴⁾ Там же, стор. 346-347.

⁵⁾ Там же, стор. 352.

⁶⁾ Там же, стор. 365, 367, 411, 412.

Пам'яткова таблиця подвійних повстаннях у одному з костелів Львова.

в'янські народи, що в дану пору жили своїм незалежним, самостійним, життям, а для народів бездержавних, у тому числі й України, він пропонував «акцію усвідомлення».

Але правдою є, що після оформлення монархістичної програми кн. Чарторийського (1804-1806), себто в час приготувань до боротьби з Москвою, Чарторийський щораз більше цікавився українською стихією, яку хотів використати як гарматне м'ясо для польської справи. Він висилає в Україну своїх повстанських емісарів (Воронича, Урбанича), а навіть використовує для цієї мети привагідних подорожніх. Особливо активною виявилась діяльність його емісарів в Україні з моментом, коли в Стамбулі засновано постійну агенцію Чарторийського (25.9. 1841), на чолі з Михайлом Чайкою-Чайковським.

Згаданий уже Гандельсман, на основі різних джерел і своїх спостережень, подає таку цікаву характеристику цього »агента Чарторийських«: »Він (Чайковський)... католик, мусулманин (від 1850 р.), православний; письменник, політик, дипломат, вояж, начальник авангарду над Дунаєм, комендант Букарешту (в 1854 р.), шеф, майже власник, султанських козаків, а фактично його козаків, і завжди поет — чи не доволі різно-рідності в житті однієї людини, щоб згубитись у цьому?« Тут же подана і зовнішня характеристика Чайковського: »Смуглений, майже чорний,

подібний більше на італійця, ніж на поляка, невеликого росту, але меткий. Без коня він не уявляє собі життя, народився (1804 року) на розлогій Україні й не міг заміститись у рамках унормованого міщанського порядку Західної Європи».

Про ідеї і політичні погляди Чайковського, той же автор пише таке: «З Україною він здрісся до глибин душі, і то таким способом, що для сьогоднішнього покоління це майже незрозуміле. Він був українцем, як багато інших, що звідти родом, як Міцкевич був литвином, але та Україна — Україна панська і козацька одночасно, напівдісна, напівбачена через призму Глембоцьких, але і Брюховецьких, через призму власної дитячої пам'яті й уявлення, — була чимось невідлучним від Польщі, була її частиною відрубаною, найважливішою, а одночасно з Польщею ідентичною. Говорячи про Польщу, він очищає своєї фантазії бачив свою Україну. А пишучи про Україну, не потрапив відділити її від Польщі, цієї своєї власної Польщі, давньої, шляхетської, хоч і монархістичної, але в основі безпанскої, так як її змалював він в »Овручанині« чи »Вернигорі«. Такою він мусів відчувати її біля себе постійно, наочно — у своєму найближчому оточенні: спочатку в уяві, коли душився життям Франції, а потім у дійсності, коли втік з цієї Франції на Схід»⁹.

Гандельсман пише правду: нам, новому поколінню, годі прийняти «політичну концепцію» Чайковського. Щиро кажучи, робля придворних козачків польської шляхти не для нас. З такою рабською психікою і з такими писаннями своїх і чужих працівників пера ми боремося гострим, але справедливим словом, називаючи речі по імені — зрада, ренегатство і вислужництво. Життя навчило нас говорити, писати і діяти без фальшу й облуди, без туманних слів. Наше гасло, наша мета життя і боротьби мають чіткий зміст — Самостійна, Соборна Українська Держава.

Проте це не значить, що ми не розуміємо ментальності старшого покоління чи навіть Чайковського і його сучасників. Ми знаємо, чому Андрій Бульба зрадив Україну, чому Чайковський та інші відщепленці української нації творили фальшиві концепції, які не витримували проби життя — старий Бульба післав кулю в лоб Андрія, а Чайковський сам почастував себе нею. Такі концепції нам добре зрозумілі й відомі. Вони коштували наш народ дуже дорого. Через них ми втратили, колись найбільш заслужені, наші найвизначніші роди. Ця обманна концепція »симбіози« з Польщею поглинала нашу провідну верхівку і натворила нам тисячі духових калік, типу Чайковського, які ще й у наші часи гнилою колодою лягли на шляху фізичного й духовного росту української нації, які повернули нашу історію на кілька століть назад. Тому дивно, навіть смішно, коли хтось ще нині намагається воскрешати ці концепції, бо це те саме,

⁷⁾ Марцелі Гандельсман: »Українська політика кс. Адама Чарториского під час війнов Кримської«, Варшава, Укр. Науковий Інститут, 1937, стор. 108.

⁸⁾ Там же, стор. 101.

⁹⁾ Там же, стор. 101.

якби хтось хотів у наші дні воскресити передпотопових мамутів. Це неможливе — іхня доба вже минула.

Жай пробачить читач за малий відступ від теми, бож панам Гандельсманам треба теж відповісти на їх «політичні концепції».

Чайковський добре знов, що саме козацька Україна завалила шляхетську Польщу, тому робив усі заходи, щоб та сама Україна завалила тепер московське царство, а збудувала знову польське.

Гандельсман пише: »У тому погляді Чайка вміцнився ще більше, пізнавши Низ, з'їхавши Добруджу, нав'язавши стосунки з Некрасівцями, приглянувшись зблизька давнім січовикам, наткнувшись на козаків, утікачів від «панів і війська». Він зглибив ту цілу мозаїку рухомої людності, змінної, непевної, легко запальної і податливої на всілякі підшепти й під'юджування«¹⁰.

Пам'ятав Чайка-Чайковський і про дійсну Україну. В одному із своїх листів він радить звернути увагу на професорів Київського університету, нав'язувати з ними зв'язки, підсилювати козацькі традиції в народі і, як звичайно, додає: конкретним вузлом зміцнювати традиції прив'язання до Польщі — знам'ям влади короля польського.

Поляки висилали в Україну своїх агітаторів, які мали йти в народ (напр., Ілінський), подавати себе за українців, говорити що й вони «з народу», щоб легше було підтримувати й здобувати пропольські симпатії, вихвалювати шляхту-дідичів в Україні, а коли вже хтось такий поганий для народу, що вибілити його не можна, казати, що такий поганий він тому, що йде разом з Московією¹¹.

Заходи московського уряду проти агітаторів в Україні підтверджують факт, що й Чайковський діяв у тому напрямі, але документи Чарторийських показують, що ідеї Чайковського були лише паперовими ідеями, бо поляки-монархісти навіть не думали про відродження козацьких традицій, хоч би для власної користі. Вони, як і всі інші партії, гостро виступали проти козацьких формаций Чайковського, виступали тому, бо знали, що коли зрушать козацтво до повстання, то не поляки, а українці будуть панами в Україні.

Повстанські рухи на Угорщині підсунули Чайковському нові ідеї — пробудити національну свідомість слов'ян в Угорщині та українців у Галичині. Цією пропозицією партія «Готель Лямберт» справді зацікавилась і навіть вислава Свідзінським Чарторийському список тих «русинів», які в Галичині мали зв'язки з повстанцями і підпіллям. Тоді-то Чарторийський висловив публічно такі думки: »В нашім краю є людність, рахована мільйонами, проти якої в нас мають упередження. Їх треба усунути, з них треба вилікуватись — це конечність. На русинів впали найгостріші переслідування нашого окупанта і вони (руси) в багатьох

10) Там же, стор. 105.

11) Витяги з інструкції для Ілай-Ілінського з січня 1845 р. (там же, стор. 106).

Ілляхетські підгіці і бійкам не було зупину

Вперед, браття, за мною на ворога

53

*Гайдамаччина теж підтвердила волелюбність
українського народу.*

випадках виявили гідність мучеників і твердість. Уже це повинно схилити до них серце кожного з нас. Крім цього, не один з нас виводить свій рід від них і не повинен забувати, що і його предки були між ними. Тому шануймо їх обряди, їх звичаї, їх оригінальну, так зближену до нашої, мову. Та ж наша література прийняла в себе їхні традиційні пісні й вони оживили її¹².

На князя Чарторийського мав вплив києвлянин Ф. Г. Духінський, добрий знавець Шевченка і палкий визнавець його ідей. Він був і в Стамбулі, бачився з Чайковським, а потім потрапив зацікавити Чарторийського ідеями Чайковського і важливістю української справи. Щоправда, між ідеологіями Духінського і Чайковського була велика різниця, особливо щодо реальної політичної акції. Духінський уважав, що в Україні треба проводити акцію еволюційного характеру, себто радив звернути увагу на виховання і підготовку патріотичної інтелігенції, напр., здобувати стипендії для інтелігентних і свідомих студентів-патріотів, радив усвідомлювати поляків-солдатів у московському війську, робити те саме і серед народу.

Чарторийський, користуючись багатими вістками Духінського з України, далі підтримував ідею козаччини, сподіваючись використати козацькі полки в боротьбі з Москвою. Таке значення мала й широко запланована козацька експедиція на Кавказ. Чайковський одержав від турецького уряду потрібну субсидію, нав'язав контакт із Шамілем, але Чарторийський мав ще ширший плян: він мріяв про контакт з козацтвом — про Україну й Дон. В Україні підготовляли цю акцію відповідні агенти й емісари, про яких ми вже згадували. Все йшло добре, та раптом прийшов несподіваний кінець. Московія, загрозивши Туреччині, вимагала, щоб турецький уряд викинув Владислава Замойського із свого терену і наслідок був такий, що »похід на Кавказ не занехаяно, але відложено на пізніше«.

Ця політика поляків з метою використати козацтво і український народ для відновлення польської держави-імперії, не змінилася навіть після того, як центр її дії перенесено з Туреччини в Італію. Навіть на Галичину спрямував Чарторийський свої впливи, дораджуючи Л. Сапізі зліквідувати тут панщину й піти на певні поступки, але створення »Руської Ради« у Львові та тверде бажання українців говорити самим про свої справи, мов грім, спаралізували пляни Чарторийського та інших поляків. Централізації Галичини, не зважаючи на перевагу поляків, не вдалося полякам запровадити, як і не вдалось приєднати українців до польських повстань.

Немає сумніву в тому, що найкращим і найвірнішим другом Чайковського був його старший син Адам. Нещодавно видані спомини Адама Чайковського кидають нове світло на діяльність його батька. Автор споминів добре вивчив середовище, в якому жив і діяв його батько,

12) Промова Чарторийського на урочистому зібрannі в Парижі 29 листопада 1845 р. (там же, стор. 108).

влучно характеризує довкілля, себто людей, що були при владі в Туреччині або належали до оточення Садика-паші. Немає сумніву, що він солідаризувався із думками-ідеями батька, який у день своїх уродин казав йому: »Я скінчив п'ять хрестиків, та душа в мене ще юна — про Україну й Польщу мріє«¹³.

Цікаво було б дослідити, чи Агапій Гончаренко, що в той час був у Греції з археологом П. Севастіяновим, бачився з Адамом, чи знов Михайла Чайковського і чи говорив із ним про ідеї козаччини. Варто б дослідникам зацікавитися цією справою, бо, мабуть, була якась пов'язаність між ідеями Чайковського і Гончаренка.

На закінчення огляду життя і діяльності Михайла Чайки-Чайковського покористуємося ще деякими думками із його додаткових приміток і спогадів із цитованої вже нами »Русской Старины«. Зрозуміло, що тими додатковими матеріалами, як і попередніми, треба користуватися дуже обережно, беручи до уваги, в яких умовинах та для якої мети вони були писані й друковані, бо автор, вернувшись в Україну, намагався вибілити свої діла супроти Московії. Перш за все відчувається великий, частинно вилічений, жаль Чайковського до своїх братів- поляків, які — після його повернення в Україну — негували всію його працею і його заслугами для них у Туреччині, бойкотували і ненавиділи його (в цьому випадку, слідно) за ренегатство і повернення під царську владу. Білоцерківські поляки, приховані під псевдонімами »Гриф« і »Плут«, писали проти його віршовані пасквілі, а видавцеві Брокгаузові загрозили смертю, якщо він відважиться надрукувати спомини Чайковського. Тільки єдина московофільська газета у Львові помістила статтю приятеля Чайковського (підписану ініціалом »Г«), що став у його обороні.

Все це дуже вплинуло на амбітного й гордого Чайковського. Він не мав вилічення за свій останній підлій крок, а його слова: »я покористувався амнестією великодушного монарха, надіюсь, що своїм прикладом наведу на праву дорогу своїх співвітчизників«¹⁴, — були пустим відгомоном у пущі його політичного й дипломатичного упадку.

Владислав Міцкевич досить влучно вияснює повернення Чайковського в Україну. У своїх »Пам'ятниках« він пише: »Після смерті Людовики Снядецької, Чайковський гостював у домі одного грека, протегованого Москвою, до якого часто заходив граф Ігнатев, московський амбасадор, один з найметкіших царських агентів. Він переконав Чайковського, що Туреччина невдовзі збанкрутуте і не буде платити йому пенсії, що московський цар повернув би йому сконфіскований його маєток в Україні, а за його прикладом пішло б багато поляків, що вплинуло б на зменшення московського терору проти поляків. Можливо, що Чайковський

13) Польська Академія Наук у Кракові. Річник бібліотеки — »Вспомення генерала Адама Чайковского зе служби на ґраніци грецької в лятах 1858, 1859 і 1862 в пулках отоманських козакув«. Опрацював Юзеф Фіялек, Вроцлав, 1961, стор. 101-150.

14) »Русская Старина«, 1904, т. 120, стор. 243.

був би глухий на такі підшепти, якби не зустрів у цьому домі молодої красуні-грекині, яка закрутила йому голову. Піддержаний такою союзничкою, генерал Ігнатів переміг сумніви Чайковського і намовив його заперечити ціле своє минуле¹⁵.

На нашу думку, була ще й інша причина, чому Чайковський повернувся в Україну під владу царя. Іде про те, що поляки-емігранти ненавиділи його, заздрили йому кожного політичного чи мілітарного успіху, а навіть — як це він пише сам, очевидно перебільшено, — називали його майбутнім Хмельницьким, ворогом західних держав і польської справи.

Тогочасна еміграційна польська еліта мала дивовижні погляди на селян. Ось що сказав капітан Тщецяк Владиславові Замойському, коли той намагався поліпшити долю селян: »Селяни — це коні шляхти, графе, а ви думаете про їх освіту, що подібне до того, якби ви хотіли навчити свого коня скидати вас із сідла. Ви шляхтич і чудовий вершник, тому повинні знати, що коли кінь навчиться скидати вас, уже не загнуздасте його. Якщо дасте селянам освіту, вони потраплять без усяких контрактів скинути вашу неволю, освіта навчить їх, як цього добитися¹⁶.

Чайковський, як видно з його споминів, цікавився також українським питанням у Галичині; згадує про те, що польська преса в Галичині підтримує інтереси магнатів і недвозначно виступає проти звільнення селян з кріпацтва, проти прогресу і усвідомлення їх. Річ ясна, що під царською владою він не міг виявляти свого українофільства, тому прикривається плащиком слов'янофільства московського типу, але між рядками бачимо, що ідей українофілів він не кинув, лише обставини веліли йому мовчати.

Постать Чайковського дуже романтична й одночасно трагічна. Людина, яка ціле своє життя присвятила боротьбі з московським імперіалізмом і тиранією, яка відродила козацькі традиції, створила козацькі полки в Туреччині, виявила великий дипломатичний і мілітарний хист, також письменницький, боролась за волю і могутність Польщі, бажаючи лише деяких вольностей і прав для козацької нації, — була зацькована своїми ж співбратами-поляками і впала в зневіру. Химерна, нестійка, розгнуздана, як цілої польської шляхти, вдача Чайковського не казала йому поступитися і він ріштається на найгірший крок — на зраду власних ідеалів і ласку московського царя.

Михайло Чайка-Чайковський у жодному випадку не може бути зарахований до пантеону наших героїв. Він може лише послужити нам зразком людини, що відбилась від роду своїх українських предків, бож він був нащадком гетьмана Брюховецького. По батькові він був поляком, мріяв про сполучення України з Польщею, спираючись на пунктах Адрусівського та інших договорів. Це було його політичне кредо, яке вже в той час, а тим більше сьогодні, було і є наївною утопією, шкідливою для українського народу. Він жив і діяв серед польської емігрантщини, що губилася у міжпартийній гризні, і він поступав так, як поступали інші.

15) Владислав Міцкевич: «Пам'ятнікі», Варшава, 1933, т. III, стор. 112.

16) Там же, стор. 588-589.

Можна подивляти його послідовність у праці, незвичайну активність, завзяте козакофільство, за що він випив не один ківш горя, бо за його козакофільство поляки нападали на нього чи не більше, як за його перехід на мусулманство.

Для нас — він загублена людина. Його життя і творчість можуть нам у наші дні тільки показати, яких помилок не сміємо допускатись, які політичні ідеї для нас погубні та до чого доводила й доводить біла чи червона Москва.

Нью Гейвен, США, січень-лютий, 1962.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНЦІ І ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ

(Причини до історії польсько-українських взаємовідносин)

I. Передмова

Про польсько-українські взаємини в нас писалося й пишеться багато, навіть дуже багато. Причини загальновідомі — історичні обставини були зв'язані долю України з Польщею на довгі роки, що й принесло українському народові чимало лиха. Наслідки були такі, що ми втратили були майже всю нашу провідну верству, а деяким українським територіям загрожувала цілковита й безповоротна анексія.

Щоправда, українці щасливо перетривали цю темну добу своєї історії, українські землі не затратили свого національного обличчя, а зате історична Польща впала, зйшла до другорядної ролі й сьогодні опинилася в подібній ситуації, що й Україна.

З огляду на важливість українсько-польських проблем, варто перегорнути деякі, порохом забуття прикриті, сторінки історії польсько-українських взаємин з другої половини XIX-го століття та в об'єктивному наслідку подати їх ширшому загалові.

До ланки призабутих історичних подій належить і польське повстання 1863 року, а радше — польсько-українські взаємовідносини тих часів. Як не дивно, але крім малих часописних приміток чи статей та деяких згадок у нашій літературі, в нас і досі немає про ці події обширнішої праці. Автор цієї розвідки саме й вирішив, хоч деякою мірою, на основі зібраних матеріалів, заповнити оцю прогалину. Однак він не претендує на повну й вичерпну працю, а тільки подає, як зазначено в підзаголовку, причини до історії польсько-українських взаємин того часу. Неприступність архівних матеріалів в Україні (якщо ще такі є) може спричинює певні відхилення чи неточності, але мірою можливості автор хоче відтворити те, що було й можом порозуміти, і наслідки його в аспекті історичних подій та ситуації.

II. Польсько-українські взаємовідносини перед повстанням

Зупинимося тут трохи на польсько-українських взаємовідносинах у роках 1860-1863, себто безпосередньо перед самим повстанням. Найперше треба сказати, що невдача Московської імперії в Кримській війні (1853-1856) багато спричинила до викриття вразливих, слабих, а то й смертельно загрозливих місць у побудові цього «колоса на глиняних ногах», що й змусило московський уряд провести низку реформ. До них належать: скасування кріпацтва 1861 р., реформи судівництва й міського самоврядування, обмеження строку військової служби з 25 років до 3-4 роки та деякі інші полегкості. Цар Олександр II-й дав дозвіл на повернення із заслання членів Кирило-Методіївського Братства, і україн-

ське організаційне життя почало знову відроджуватися, спочатку в Петербурзі, а потім і в Україні. По містах почали організовуватися »Громади«, що видали й розповсюджували українські книжки, засновували »недільні школи« для дітей і дорослих, улаштовували концерти й вистави, і цим зміцнювали український культурницький рух.

Центром громадсько-культурного руху став Київ. Слід відмітити, що царський уряд докладав немало зусиль, щоб здеморалізувати молодь Київського університету, заснованого 1834 року; Бібіков міг похвалитися цареві, що »молодь Києва гуляє, але не думає¹⁾. Та приходить зміна, пробуджується патріотизм і молодь починає думати. Рік пізніше по Кримській війні молодь починає організовуватися, появляються нелегальні гумористичні часописи польською мовою, як от »Бігос гультайські«, що викривають і критикують хиби юнацтва. Польська студентська молодь Києва на зразок українських »Громад« творить свої »Гміни«, багатші студенти оподатковують себе на користь незаможних, студенти комплектують заборонені твори. Так, напр., »Гміна« в Кам'янці Подільському закладає крамничку з продажем товарів по дешевій ціні, а для вбогих улаштовує піврічний кредит²⁾.

Демократична молодь шляхетського походження зустрічається з народом і приходить до висновку, що його (народу) не можна утотожнювати з польською шляхтою, що шлях його інший, та що він має достатньо сил до самостійного життя. Полум'яні твори Т. Шевченка розбуджують у студентській молоді запал, і український народ знаходить між університетською молоддю відданіших друзів, що хочуть працювати для його добра й домагаються для нього земельних наділів та освіти.

За ті починання шляхта накинулась на свою молодь, прозвала студентів »демагогами«, думки про громадянство селян назвала »манією«, а всіх прихильників простолюддя — »хлопоманами«. Щоправда, ці намагання не лишились без наслідків, демократична молодь, оті »хлопомани«, відділяється і творить незалежну групу — »Громаду«. Члени цієї »Громади« відкидають шляхетські голословні кличі »підносити народ«, і самі йдуть у народ, уважають себе його частиною, приймають за свою українську мову, звичай й обичаї народу і всім серцем бажають добра простолюддю, від чого й пішла згірдлива назва — »хлопомани«.

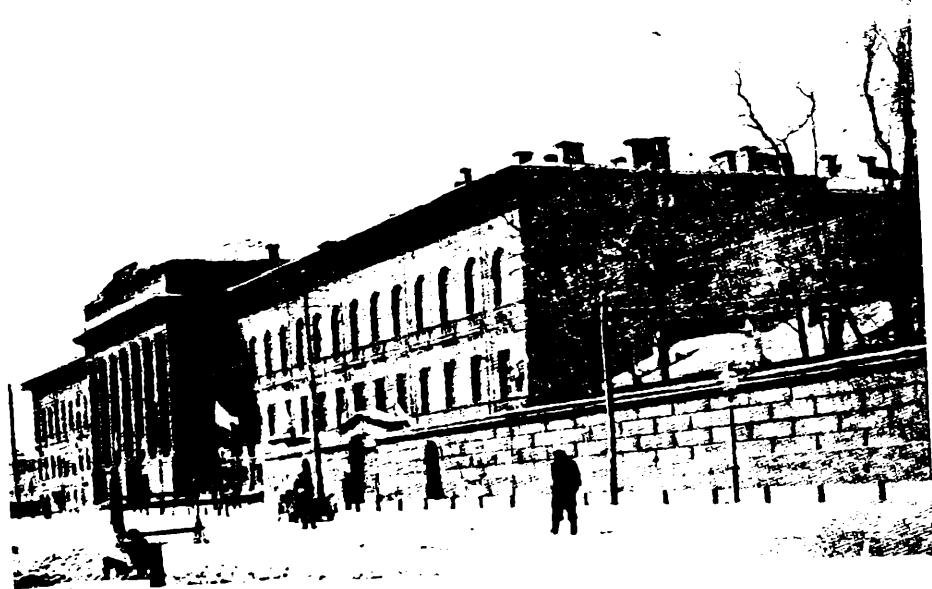
Молодь, яка не увійшла в склад »Громади«, в 1860 р. об'єднує свої гімназійні »Гміни« в »Гміни« провінціальні. Постало п'ять »Гмін«: Подільська, Волинська, Українна, Литовська і Коронна. Ті »Гміни« об'єдналися в »Огул«, як протиставлення українській »Громаді«. Слабше за українців і поляків були зорганізовані москалі й жиди³⁾.

»Громаду« очоловав Володимир Антонович, що перейшов із шляхетського табору до табору українського, чи, як казали тоді, табору »хлопоманів«. Своє рішення вияснює В. Антонович у »Сповіді« так: »Доля хотіла, щоб я народився в Україні шляхтичем. Змалку мав я всі звички панів і довго поділяв усі станові й національні пересуди тих людей, у

1) Рецензія повісті Теофіля Шумського п. з. »На грузах«. Журнал »Сьоло«, пісмо збійорове, посвідчене жечом людовим українско-руським, за ред. П. Свенціцького, зошит II, стор. 159, Львів, 1866.

2) Там же, стор. 159.

3) Там же, стор. 160.

Київський університет.

Київська політехніка.

колі яких я виховався. Коли ж прийшов час моєї самосвідомості, я розважно оцінив мое становище в краю; я зважив усі його хиби, всі змагання громади, серед якої доля мене поставила, і побачив, що її становище морально безвихідне, якщо вона не відчувається своїх думок, своїх бундючних замірів на край та його народ. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть в Україні, перед судом власної совісти, мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами й повернутися до тієї національності, що її колись відчуралися іх предки, та невсипущою працею і любов'ю, в міру сил, спокутувати те лихо, що вони заподіяли народові, який вигодував стільки поколінь вельможних зайд, і якому ці зайди, за його піт і кров, платили презирством, лайкою, зневагою його віри, звичаїв, моралі та гідності людини. Коли ж на такий крок не стане в поляків моральної сили, то слід їм переселитися на польську землю, заселену польським народом, задля того, щоб нарешті визволитися від докорів власного сумління за те, що і я зайд, плянтар, живу з чужої праці, заступаю дорогу до розвитку тому народові, до якого в хату заліз я непроханий, та ще й належу до того табору, що намагається загальмувати розвиток народу-автохтона. Але я вибрав перший вихід, бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями і мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знов і важку долю якого я бачив на власні очі...«⁴⁾

Наведене визнання Володимира Антоновича було не тільки його кредом, а також й інших, колись спольщених шляхтичів, які повернулися до українського табору. Ім'я Антоновича, як і визначного славіста Костя Михальчука, економіста Тадея Рильського, етнографа Бориса Познанського та інших визначних учених, що посвятилися праці для українського народу, стало відоме в європейському науковому світі.

Згадані члени »Громади«, особливо Антонович, були у свій час постражданими »Мошродіїв« (так звали шляхту), які не могли перейти мимоходом біля визнань тих шляхтичів, що повернулися до свого народу, бо ті визнання порушували їхнє сумління.

Вертаючись до »Гмін«, треба сказати, що кожна з них мала по кілька соток членів. Кожний із членів мав собі за честь належати до »Огулу«, а вихід із »Гмін«уважався »ганьбою« і такого навіть не приймали в шляхетські доми⁵⁾.

Засідання »Гмін« відбувалося двічі на рік, а у випадку потреби були надзвичайні засідання. На засіданні »Гмін« обирали свого представника до »Огулу«, а п'ять таких представників »Гмін« становили репрезентаційний комітет, який рішав менші справи »Огулу«. Важливіші справи розглядали й вирішували »Гміни«. Якщо виявлялися розходження в поглядах »Гмін«, тоді кожна »Гміна« вибирала своїх послів на загальне зібрання, що відбувалося під керівництвом обраного голови зібрання та рішало про справу. Зібрання відбувалися в приватних домах, звичайно, по кілька соток осіб, поліція вдавала, що нічого про це не знає, не ро-

⁴⁾ »Сповідь« В. Антоновича, Велика історія України (І. Тиктора), стор. 696, Вінніпег, 1948; Іван Холмський: Історія України, стор. 321.

⁵⁾ »Сьоло«, ч. 2, Львів, 1866 р., стор. 160.

೨೧೭ | ಸಾಹಿತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ

BRZĄD NARODOWY.

UAKO TYMCZASOWY

KOMITET CENTRALNY

била жадних перепон, хоч промовці нічим не обмежували себе. Крім репрезентантського комітету »Огулу« були ще комітети: адміністраційний, бібліотекарський і шкільний. Згодом на зібраниях »Огулу« винаймали приміщення, зване »господою«. Тут були: книгохрани, читальні та різна література, переважно нелегальна. Царський уряд де юре (за правом) не визнавав »Огулу«, але де факто з ним рахувався і в потребі порозумівався з ним. Ціла країна віддала університетові керування загальними справами, а поодинокі громадяні вважали честю для себе належати до будь-котрої з »Гмін«, а навіть віддавали »Огулові« до вирішення своїх власніх справ.

А тепер кілька слів про основу й характер »Гмін.. Члени Подільської, Волинської й Українної »Гмін«уважали себе громадянами зраю, не зрікалися проводу над даними землями, але й намагалися належно виконувати всі свої обов'язки супроти країни. Не відділялися вони й від українського народу, називали себе »русинами« (в значенні — українці) й намагалися репрезентувати українські інтереси⁶⁾. Тому, що на протязі століть відбулися великі зміни і український народ, мовляв, присвоїв собі польську культуру від шляхти та входив у склад Польської держави, вони стали звати себе »полько-русинами«. Ця молодь, хоч і вважала себе польською, працювала над народною просвітою, закладаючи школи. в яких навіть не вчили польської мови, а тільки української. Напр., у Києві влаштовано зразкову трикласову школу з українською мовою навчання. Цей же шкільний комітет опрацював й український буквар, а педагогічна рада цієї школи видала декілька популярних книжечок для народу⁷⁾. Закладено також »Товариство Приятелів Народу«, якого члени говорили між собою по-українськи.

Діяльність »Огулу« і »Гмін« зацікавила »Шляхетсько-Католицьке Товариство«, що стало вимагати від »Огулу« визнання політичного кредита цього »Товариства«. Тоді молодь, цю була зорганізована в »Гмінах« Волинській, Подільській і Українній, скликала нараду »Гмін«, а опісля на загальному зібранні подала заяву, що вона з польськістю не зриває, але вважає себе за »руських« (українських) громадян, тому оборона прав України, з якою вони лuchaться федерацівно, стойте у них на першочу місці, а Польща — на другому, бо вони єднаються з нею, як рівний з рівним і вільний з вільним. Цю заяву »Огул« вирішив опублікувати в закордонній пресі⁸⁾.

До всіх тих заяв »полько-русинів« — »Гміни« Коронна і Литовська ставилися пасивно, беручи участь тільки в тому, що стосувалося до »Огулу«, бо в Україні вони вважали себе чужими.

Головним у розходженні між »Гмінами« »полько-русинів« і українськими »Громадами« було те, що »Громади« мали за завдання ширити між народом просвіту, спираючись у своїх політичних поглядах на сили власного народу; »Гміни« мали чітко визначене завдання: визволитися з-під московської зверхності й федерацівно об'єднатися з Литвою та Ко-

6) Там же, стор. 162.

7) Там же, стор. 162.

8) Там же, стор. 164.

роною (Польщею) в одну державу. »Громади« в політичних справах здавалися на Провидіння і на призначення української нації, не рідко зривали з певними моментами минулого, але не мали плянів на майбутнє, пристосовуючи свою діяльність до вимог дня. »Огул« мав чітку політичну мету, яскраво гідрослюзував спільні позитивні (на думку »поляко-русинів«) моменти з польсько-українських взаємовідносин у минулому та мріяв про велич »Річ Посполітої« в майбутньому⁹⁾.

Шляхта називала членів »Громад« »різунами«, а »поляко-русинів« — переважно »хлопоманами«, хоча були й інші назви як для одних, так і для других. У »Гмінах« була певна кількість молоді, якій дуже імпонувало керувати справами країни, і щоб не втратити влади — не допускали парламентаризму. Загал молоді виступав проти них, прозвавши їх »корифеями«, і виявляв усі їх помилки. Так почалася сильна боротьба між »корифеями« і студентством та іншими членами »Гмін«. Перша Литва позбулася »корифеїв«, а далі почався рух проти них і в Україні. Це призвело до поважніших змін, особливо в »Гміні« Подільській, де проведено внутрішню реорганізацію. По реорганізації Подільська »Гміна« значно різнилася від згаданих двох інших »Гмін« в Україні. Щоправда, в загальних справах студентство й далі обмірковувало справи спільно, а »Огул« вирішав про цілість справ. Напр., у 1862 р. в університетських авдиторіях Києва три тижні тривали наради й палкі дискусії, бо царський уряд хотів увести закони, які обмежували б свободу студентів. Обурення дійшло до такого ступеня, що почищено всі урядові папери і більшість студентів заявила, що університет має вирощувати не тільки науковців, а теж і добрих громадян країни¹⁰⁾.

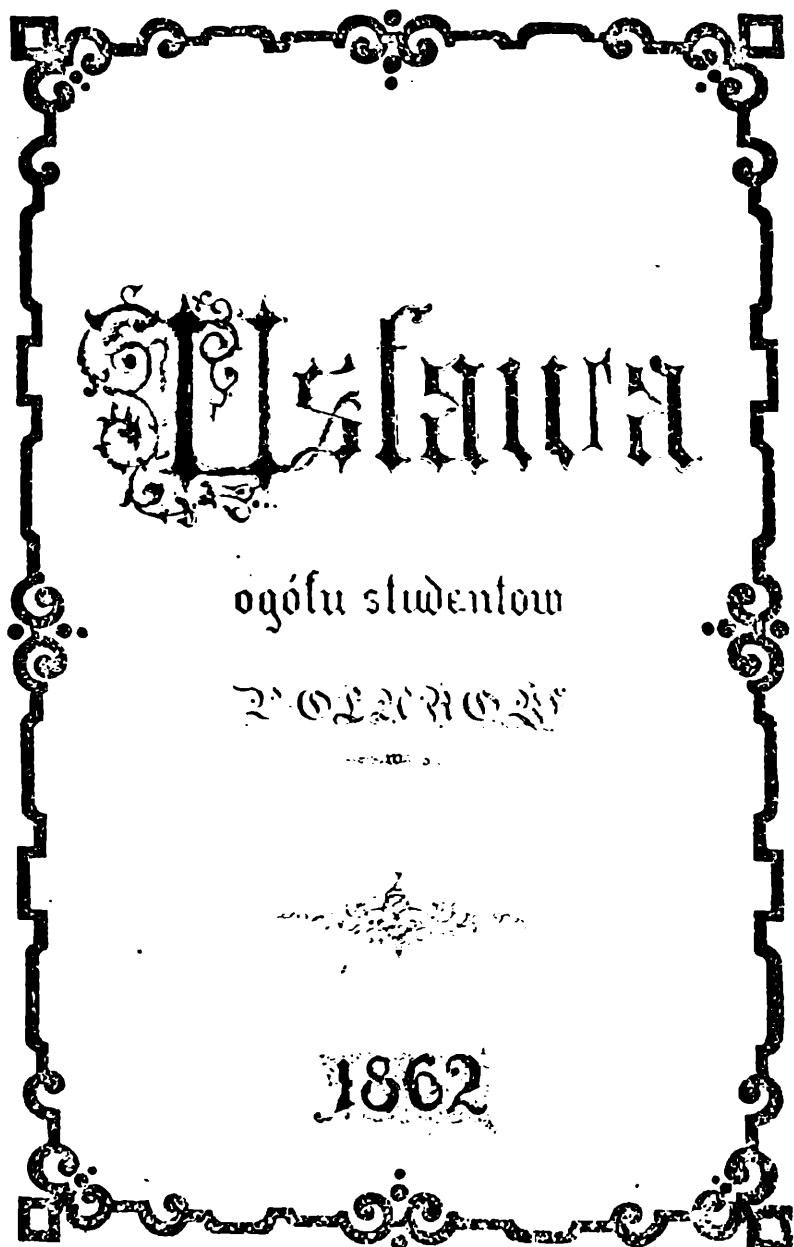
Події ці відбувалися перед польським повстанням. Розагітована молодь починає демонструвати. »Огул« погодився на демонстрації, наказавши арештованим не відпиратися від вини. Уряд арештує Сетта і садовить його у фортецю, а всіх інших жде подібна доля. Громадськість починає дивитися на справу тверезіше. Не зважаючи на рішення Литовської і Коронної »Гмін«, на Україні ухвалено, щоб ув'язнені не признавалися до вини, бо таких влада випускає на волю. На це один із членів Коронної »Гміни«, запалившись, крикнув: »Короні наказувати, а Литві й Україні слухати!«. У відповідь Степан Бобровський заявив, що це ионсенс — висувати такі претенсії, і якщо з цими думками згідні й інші члени Коронної »Гміни«, то »Русь« (Україна) не хоче мати діла з ними і зриває всякі взаємовідносини¹¹⁾. Ця заява дала позитивний наслідок і з того часу члени »Гмін« Литовської і Польської (Корони) не брали голосу в справах чистоукраїнських. Щоправда, члени згаданих »Гмін« невдовзі виїхали з України, щоб остаточно підняти повстання.

Члени »Гмін« в Україні теж діють у тому ж напрямі. І так наближається пам'ятний для поляків Січень (польське повстання 1863 р.) і трагічні для Польщі, у своєму завершенні, події.

⁹⁾ Там же, стор. 162 і Енциклопедія Українознавства, том I, частина II, стор. 473.

¹⁰⁾ »Сьоло«, стор. 163-164.

¹¹⁾ Там же, стор. 164.

Статут одного студентського "Огулу".

III. Українці і польське повстання 1863 р.

Не будемо подавати широкого опису перебігу Січневого повстання, а подамо лише загальну схему повстання і підготовки до нього, кладучи спеціальний натиск на діяльність повстанців серед українців.

Як не дивно, але приглянувшись ближче, бачимо, що оця тоді найвидатніша, хоч й найсумніша сторінка історії польського народу, себто Січневе повстання — в більшості охопило нашу національну територію. Більшість боїв та сутичок відбувалися саме на українських землях, а наші люди, і то не лише ті з походження, з крові, але чимало таких, які мали своє скристалізоване національне обличчя, відіграли домінуючу роль як в підготовці, так і в самому повстанні. Одночасно ставлення загалу українського народу до повстання заважило на його програній, хоча за інших обставин народ міг підтримати повстання й довести його до перемоги¹²⁾.

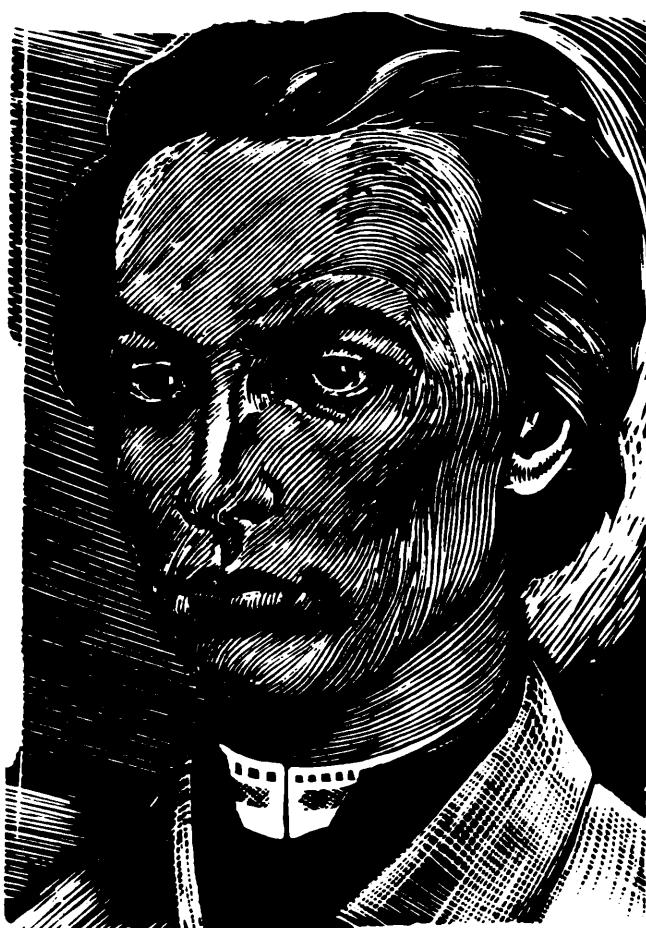
В попередньому розділі ми вже дещо сказали про польсько-українські взаємовідносини на осередніх і східніх українських землях. Слід додати, що згадану працю вела на українських землях польська, переважно студентська молодь, а також і деякі старші інтелігенти на західноукраїнських землях. Коли поляки програли Листопадове повстання в 1830-му році, царський уряд заслав багато польських повстанців на каторгу. На засланні вони зустрічалися з такими ж засланцями українцями, що стались до польських повстанців з повним зрозумінням і співчуттям (дивись світлину: «Шевченко серед польських засланців»). Після придушення цього повстання в 1831 р., на землі західної України через австрійський кордон продісталося кільканадцять тисяч польських повстанців¹³⁾. Вони принесли з собою подих волі та полум'яні ідеї французької революції. І так колишні польські повстанці започатковують у Галицькій волості підпільний революційний рух. Польські конспіратори негайно звертають увагу на скупчення української інтелігентської молоді у Львові, особливо в Греко-Католицькій духовній семінарії¹⁴⁾.

Вже в 1844 р. вони готувалися до повстання, тому й не оминули української інтелігентської молоді. Польські діячі й революціонери підсували львівським вихованцям семінарії польську літературу, що виходила в Парижі та Липську. Ось що оповідають сучасники-очевидці: «Було йдеш вулицею, а тут чусіш: »Дзень добри!« — заговорить, сюди й туди, і вже суне тобі, як твій приятель, книжечку та обіцяє ще принести. Принесеш таку книжечку до семінарії, інші дозвідаються, що ти читаєш, і вже пхаються до тебе: »дай нам«. І так переходить та книжка з рук до рук. А що в таких книжках проти уряду писали, а уряд із своїм поліційним режимом не мав у молоді симпатії, то розповсюдження таких книжок поступало дуже хутко; в Польщі бачили ми найбільшу мученицю за сво-

12) О. Назарій: Повстання 1863 р. і Україна, журн. «Ілюстрована Україна», Львів, грудень 1913 р., стор. 4.

13) М. С.: »В століття »Русалки Дністрової«, Календар для всіх на 1937 р., Львів, стор. 28; Б. Лепкий: Маркіян Шашкевич, Коломия, стор. 51.

14) Там же, стор. 28 і там же, стор. 53.

ЛІДЕР "РУСЬКОЇ ТРИЙЦІ" – МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ.

боду і так польський дух приймався і ширився між синами й майбутніми провідниками нашого народу»¹⁵⁾.

Так реагувала наша інтелігенція і не багато між нею було таких, що могли встояти цій революційній польській пропаганді. Наведемо ще цікавий випадок — як здобув національну свідомість І. Наумович. Після вибуху революції в Австрії 1848 р. він, як польський революціонер, на мості в Заліщиках намагається загітувати зустрічного українського, старшого віком, селянина. Селянин вислухав патріотичної промови Наумовича, мовчки зірвав йому з голови «рогатувку» й кинув у Дністер, закінчуячи розмову безапеляційним афоризмом...«¹⁶⁾

На західноукраїнських землях твориться ціла низка таємних гуртків, де читано нелегальну, революційну літературу та йшла підготовка до повстання, щоб відбудувати Польщу. Маркіян Шашкевич, мабуть один з перших, сказав собі: »Я не поляк, і нема мені потреби приставати до польських революційних гуртків«¹⁷⁾. Він зорганізував власний гурток, ставлячи собі за мету розвивати рідну мову та ширити народну освіту. Звичайно, польським революціонерам не подобалася така діяльність Шашкевича і його товарищів, тому вони й видали на нього присуд смерті¹⁸⁾.

Між українською семінарською молоддю у Львові було тоді три партії: демократична (фактично польська), консервативна і руська, себто українська. Демократи й консерватисти самі визнавали, що »русська партія« має найкращі »голови«¹⁹⁾. Щоправда, в »русській партії« брали участь (літературна співпраця) і деякі демократи, як от Мінчакевич, Кульчицький, Крижановський, Покінський та Гадзінський, що опісля були замішані в процес за державну зраду²⁰⁾.

Зближався найважливіший момент — вибух Січневого повстання. Серед польської громадськості вели перед дві політичні партії: »Білі« і »Червоні«. Політика й методи боротьби »Білих« і »Червоних« були дуже різні. »Білі« — шляхта й багате міщанство, що сходилися на наради до графа Андрія Замойського. »Червоні« за всяку ціну намагалися довести до боротьби з Москвою й було в них більше демократичного духу. Третя партія, т. зв. »Мільлінери«, очолювані маркграфом Олександром Вельопольським, прямувала до згоди з царським урядом.

Намісником царського уряду був у Варшаві М. Горчаков. Він бачив, що царський уряд мусить піти на поступку і дати Польщі якісь полегкості. Тому то й вистарався в царя дозволу на створення урядової комісії освіти і віровизнань на чолі з міністром-поляком. Міністром призначено русофіла маркграфа Вельопольського, що визначався суворим поводженням з демократичною молоддю, розв'язав »Рільниче товариство« і тим довів до одної з найбільш кривавих демонстрацій у Варшаві. Під час цієї демонстрації вбито понад двісті осіб і стільки ж поранено. Проте,

15) Календар для всіх на 1937 р., стор. 29 (виїмок із споминів І. Наумовича).

16) Там же, стор. 29.

17) Там же, стор. 29.

18) Б. Лепкий: Маркіян Шашкевич, стор. 67.

19) Там же, стор. 67.

20) Там же, стор. 69.

Прапор відділу під командою Ружицького.

це було тільки іскрою до вибуху; ці жертви не погасали спротиву, а довели до цілої низки маніфестацій у Польщі, Литві та в Україні. Особливо активно виступили «Червоні». Цар перелякався і вислав у Польщу князя Константина намісником, а Вельопольського призначив начальником цивільного уряду. 8-го червня 1862 р. «Корона» одержала повну автономію. Не зважаючи на те, «Червоні» не припинили своєї підривної діяльності і виконали кілька атентатів. Народ бурлив і клекотів, було щораз більше арештувань і заслань на Сибір. Вельопольський бачив, що йде до вибуху, тому й зарядив примусовий побір до московського війська, а це й приспішило вибух повстання. Побір мав відбутися 17-го січня 1863 р., а 22 січня вибухло, одночасно в кількох місяцях, повстання²¹⁾.

Польські джерела подають, що на початку повстання було лише 10.000 повстанців, погано умундированих, без достатньої кількості зброї. Була це переважно молодь, непризвичасна до невигод, незагартована в боях. Москалі виступили з великим військом — чи не 63.000 — і мали 120 гармат, яких у повстанців не було²²⁾.

У Варшаві та Вильні з'явилися польські революційні комітети. Уряд цих комітетів визнала дрібна шляхта й духовенство, а знатніша шляхта та вельможі прийняли його пасивно, але без спротиву з їх боку. Комітети повели велику пропаганду між селянством, зокрема українським, і деякі села чи групи селян присягали їм на вірність. Однаке участь селян у повстанні була мала, а це можна пояснити тим, що повстання мало характер інтелігентсько-шляхетський. Щоправда, були видані спеціальні листочки до українського населення, кілька відозвів і дві т. зв. «Золоті грамоти»²³⁾, але народ не пішов на неясні обіцянки і повстання не підтримав. Організатори повстання на Правобережні України поступили дуже нерозсудливо й легковажно. Наведемо для характеристики один приклад. Група київської молоді вирушила зі зброяю в руках на села, щоб підняти народ до повстання. Пропагандивним засобом мала служити «Золота грамота» й усна агітація. В деяких сёлах прийнято їх прихильно, навіть із співчуттям. А от випадково попали вони в незнане Ім село Соловіївку, Радомиського повіту. Місцеве населення поставилося до них вороже, бо вони не потрапили з ним порозумітися. Наслідком Іхнього негативного поступування було те, що селяни оточили повстанців, більшість з них повбивали, а решта захопив відділ московського війська²⁴⁾. Польські історики пояснюють той факт, як наслідок антипольської пропаганди Москви. На нашу думку, це не так. Безперечно, що Московія вела свою пропаганду, але в тому випадку заважила на байдужості, а то й ворожості українського селянства до повстанців вікова неволя України під Польщею, використовування українських селян польською шляхтою та не опрацьована належно політична програма для українців.

21) Більшість даних про Січневе повстання взято з «Гісторії Польськії Ватри-Пшевоцького», виданої в Стівнс Поінтс у США.

22) Там же, стор. 526.

23) О. Назарій: Повстання 1863 р. і Україна, «Ілюстрована Україна», 1913 р., стор. 4-7; Д. Дорошенко: Історія України, Краків, 1942, стор. 209.

24) Там же, стор. 5.

Дальший перебіг цього повстання загально відомий. Створилося непотрібно два уряди. Один, т. зв. »Центральний комітет«, обрав своїм диктатором Мерсславського і проголосив себе Народним урядом. »Білі«, налякавшись, щоб »Червоні« не викликали соціальню революції, проголосили диктатором Мар'яна Лянгевича. Лянгевичеві вдалося зібрати по-важніші повстанські сили і він проводив успішні бої на Сандомирщині та в Свентокжиських горах. Вкінці москалі його розбили і він перейшов у Галичину, де австрійці інтернували його. Мерславський не був такий щасливий у боях, москалі розгромили його ще швидше і він рятувався утечкою за кордон. У Познанщині діяв Тачановський, але і його відділи були розбиті ворогом. »Народний уряд« видав наказ, щоб народ склав зброю і розходився по домах. Селяни обурювались і нарікали: »Ви, пани, завжди однакові! Та прийде час, коли ми, хлопи, зробимо повстання без вас«^{25).}

Бої йшли в різних частинах Польщі, а теж у Литві, Білорусії та Україні. Повстанці, виступаючи проти набагато сильнішого ворога, боролися справді геройчно. Провідники постійно підтримували повстанців духовно, бо вони вірили, що ім прийде незабаром допомога Франції та Австрії. Головним представником польської справи за кордоном був князь Владислав Чарториський. Він впливув на те, що таємну диктатуру в Польщі в половині листопада 1863 р. перебрав Ромуальд Траугут. Траугут, надзвичайно здібний старшина царської армії, приставши до повстання, виїхав на Білорусь і кілька разів побив москалів. До свого уряду дібрав він найздібніших людей, але вже в березні та квітні наступного року їх усіх москалі арештували і в серпні 1865 р. повісили у Варшаві.

Повстання почало пригасати й ліквідуватися. На Поділлі, на австрійському боці, повстанські недобитки зібралися в дідича Розвадовського, повстанського генерала, в селі Глядки. Тут він їх переодягнув по-цивільному, дав ім грошей з повстанської каси та відослав з листами до знаних дідичів, де вони й стали на службу лакеями, економами, писарями тощо.

Найдовше трималося повстання на землях України. На Підляшші ксьондз Бжузка боровся з москаллями аж до 26 квітня 1865 р. По упадку цього повстання царський уряд почав жорстокі репресії. У Варшаву цар вислав свого ката Олександра Берга, а в Литву — Муравйова, прозваного »Вешателем«. Почалися відомі московські жорстокі розправи з повстанцями та причетними до повстанського руху. Як подають польські історики, в більших і менших боях та сутичках з москаллями згинуло до 30.000 повстанців, москалі розстріляли понад півтора тисячі людей, а 150.000 мужчин і жінок заслали на Сибір^{26).}

На Правобережній Україні царський уряд закрив усі польські школи, католицькі монастири та сконфіскував багато польських маєтків.

Так геройчні зусилля Польщі пішли нанівець. Москва жорстоко розправилася з повстанцями та свідомим елементом. Виступила також і проти українського руху. Якби поляки, замість намагань відбудувати »історичну« Польщу з 1772 р., були стали на засадах дійсної рівності між наро-

²⁵⁾ Ватра-Пшевлоцкі: »Гісторія Польські«, стор. 529.

²⁶⁾ Там же, стор. 534.

Рижки труни поестманских сиїсок із 1863 р.

дами, то й український народ був би підтримав їх, знаючи, що бореться проти московського імперіалізму поряд поляків за свої праға і свою національну незалежність. За нову неволю польську український селянин не хотів іти воювати. Польське Січневе повстання було ще одною практичною лекцією для польського народу, а радше для польської провідної верстви. Крім героїзму й самопожертви народу треба ще і реальних політичних плянів і належного зрозуміння й респектування прав та прағень інших народів, чого поляки чомусь не можуть зрозуміти.

IV. Вплив повстання 1863 року на польсько-українські взаємовідносини

Наслідки польського повстання 1863 р. багато чим подібні до наслідків Полтавського бою І. Мазепи 1709 року. Після Полтавського бою Москва жорстоко зненавиділа український резистанс, ба — й сама український народ, а після польського Січневого повстання вона також само поступила й супроти польського визвольного руху й народу. Вона дихала жорстокою помстою.

Після Січневого повстання 1863 р. реакційні московські кола (зокрема публіцист М. Катков) почали одночасно й кампанію проти українського культурного відродження. В допомогу Каткову прийшов міністер внутрішніх справ царської Росії, П. Валуєв, із своїми сумнотвісними заборонами й тасмними циркулярами. Тоді то закрито всі українські недільні школи, заборонено видавати українські книжки для освітньої праці, закрито видавання «Чернігівського листка» та проведено ряд арештувань. (Між іншими, арештовано О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободу, С. Носа)¹.

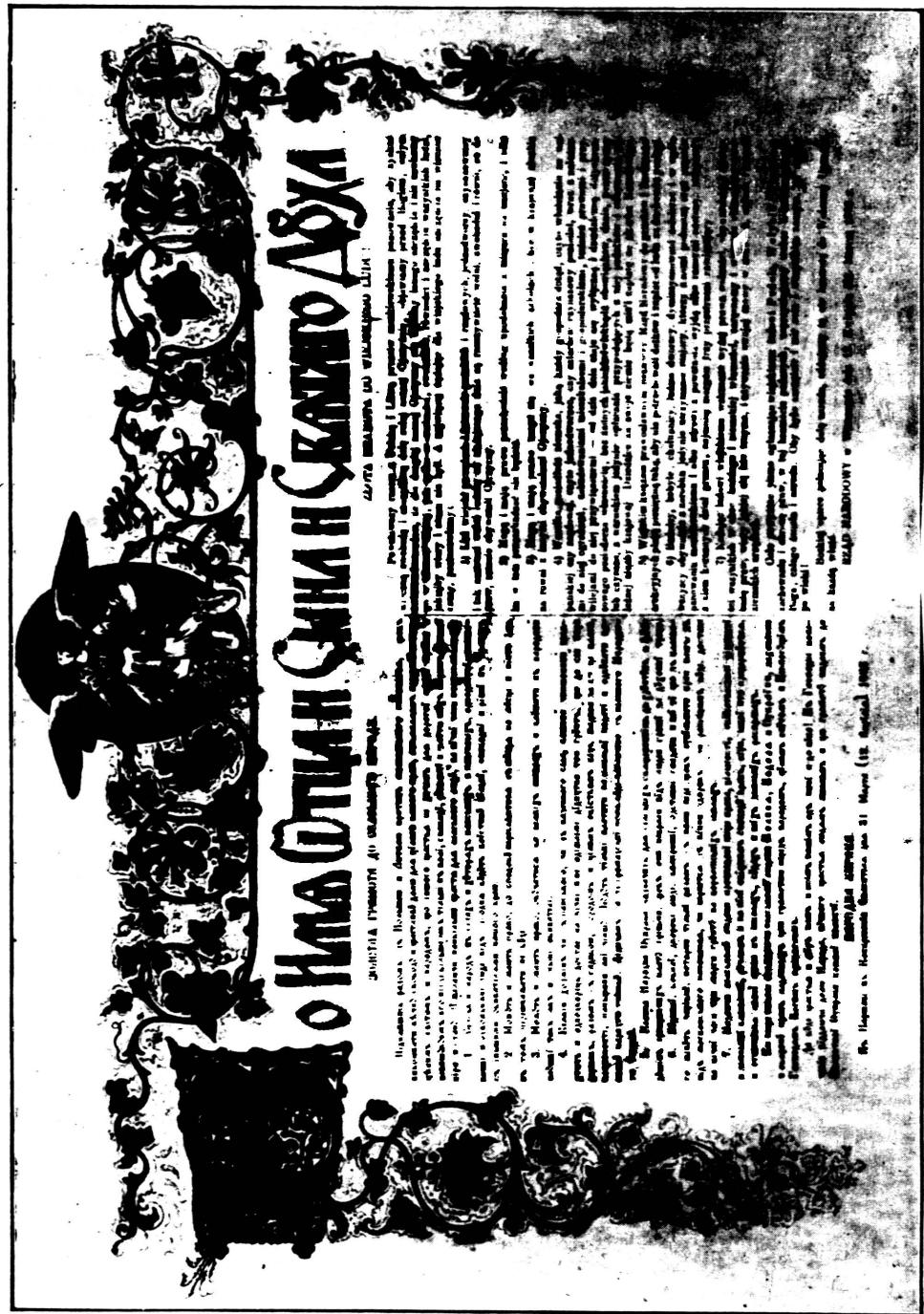
Розгромлюючи польське культурне й політичне життя, Москва вирішила за одним ударом зруйнувати й український відродженецький рух і стала посилено русифікувати Україну. Польське повстання було для москалів грізним »менто мэрі«, вони боялися повстання українців.

Проходили теж і польсько-українські взаємовідносини. Щоправда, українська інтелігенція ставилась до поляків помірковано, але народ — вороже. Інтелігенція виступала проти бутафорних ідей — Великопольщі, в склад якої мала б входити і Україна, але співчувала полякам, особливо польським засланцям, та акцептувала боротьбу з московським самодержавством і деспотизмом. Марія Марковичева-Віленська (Марко Вовчок) під час свого перебування за кордоном підтримувала живаві звязки з колишніми польськими повстанцями².

Відомі теж добре взаємовідносини між засланцями і Тарасом Шевченком. Повіщений Muравйовим у Січневому повстанні Жигмонт Сераковський називав нашого пророка братом і батьком. Сераковський походив із Волині, він був одним із небагатьох поляків, які найкраще розуміли Тараса Шевченка та немало допоміг при викупі Шевченка з неволі, а теж бував і посередником у продажі його картин. Повернувшись із заслання, він написав вірш »Послані«, який був апелем до поляків в Україні, щоб вони погодилися з українським народом на основі Шевченкових ідей. Як для Шевченка, так і для Сераковського існували в той

¹⁾ Енциклопедія Українознавства, стор. 4, 473.

²⁾ Історія української літератури, том I, Київ, 1954.

Золота ракома синхронному подоги.

час два вороги — московський царат і польська шляхта-вельможі. Шевченко був у дружніх відносинах і з Пшевлоцкім, Станевічем, Желіговським (Сова) та іншими повстанцями ще з 1849 р.

Більшість із них брала участь у Січневому повстанні. Коли б польська шляхта, так як і горстка згаданих поляків, була пішла шляхом, вказанним Шевченком, було б інакше. Невдача повстання 1863 р. на землях України була відповідю польським шовіністам на їх клясовий егоїзм і політично-національну короткозорість. Непоправну помилку польської більшості намагалися виправити оті »бувші поляки« — Антонович, Рильський, Познанський, Михальчук та інші »хлопомани«.

П. Куліш до польського повстання ставився вороже. Він уважав, що відбудована »історична Польща« з 1772 р., про що мріяли польські повстанці, це була б загибель для України. Він був висланий московським урядом у 1864 р. у Варшаву на значну посаду. Щоправда, в 1882 р. Куліш змінив свої думки, написав »Крашанку«, присвячену Шевченкові та Міцкевичеві, закликав українців і поляків у Галичині до згоди та братерського порозуміння. Але зустрівши віч-на-віч з польсько-українською дійсністю в Галичині, відпекався від своїх думок і виїхав до Відня³).

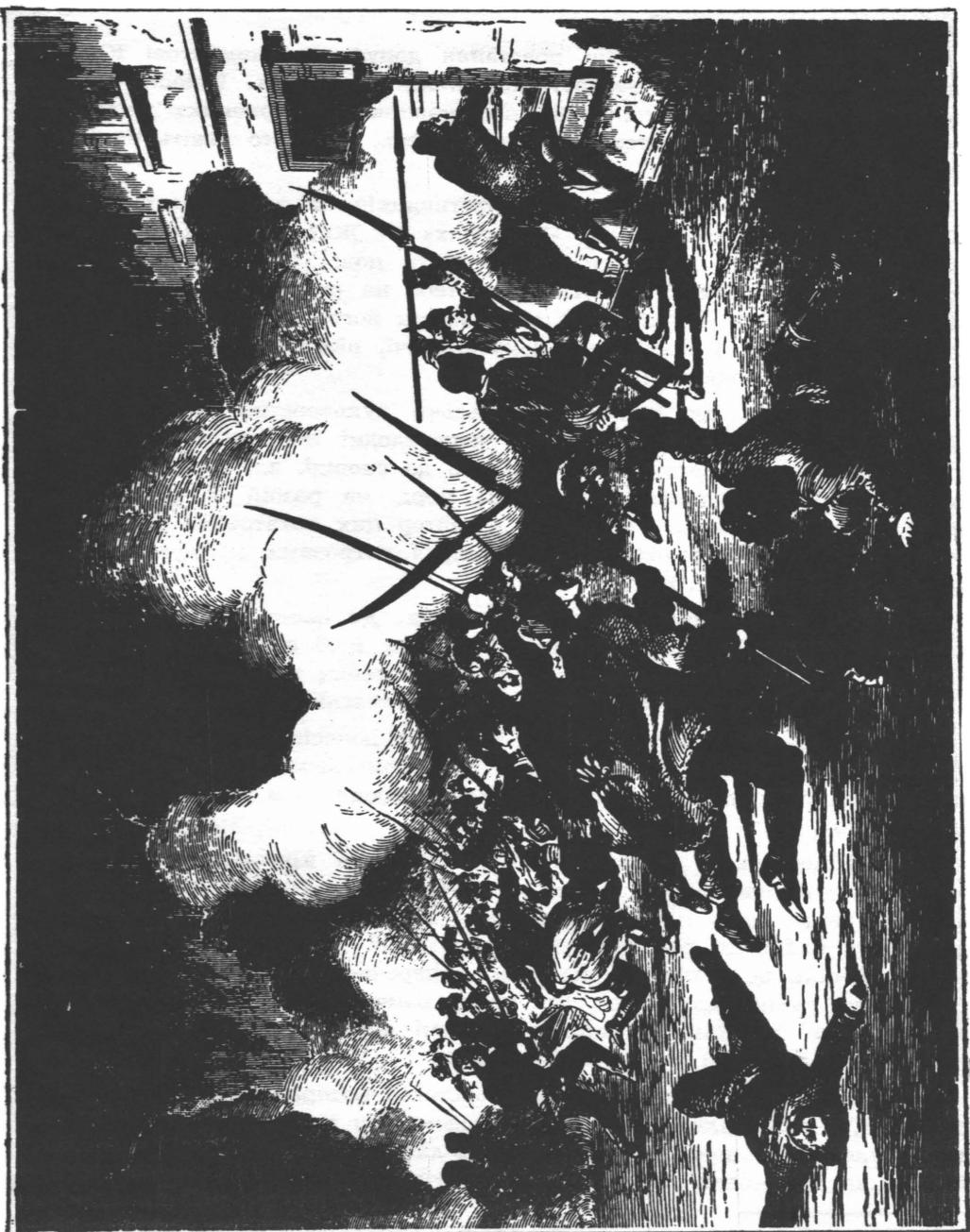
Костомаров був теж у жжавих відносинах з польським політичним активом. Уже напередодні повстання, влітку 1862 року, він перебував у Вильні. Тут познайомився із старим польським поетом — другом Міцкевича — Одинцем, з археологом графом Тишкевичем та іншими. Його запрошено на засідання Археологічної комісії, яка мала чисто польський характер. Голова Комісії, граф Тишкевич, привітав його попольськи, а Костомаров — подякував, що присутні прийняли бурхливим вдоволенням. У 1869 р. Костомаров почав друкувати у »Вестніку Європи« свою працю »Последние годы Речі-Посполитой«. Він із відвагою ставився прихильно до намагань Польщі здобути свою державність, а навіть, певною мірою, на основі Міцкевичової »Ксениї пельгімства польського« написав свою »Книгу битія українського народу«, але з »моцартовими« плянами польських шовіністів ніколи не погоджувався⁴).

Виникає питання, чому — не зважаючи на польську пропаганду серед українського народу — українці повстання не підтримали, а навпаки — поборювали? Причин було багато, але найважливішою причиною було те, що повстання велося не за нашу справу, а за утопічні ідеали »моцартової« Польщі, отже — проти української національно-державницької думки. Не менш важливою річчю було й те, що й саме повстання не мало ні серйозної підготовки, ні серйозного вигляду, а що найголовніше — було несконсолідованим. Учасник повстання та член »Народного уряду« Ю. Яновський каже, що всю працю Центрального комітету трактували

3) Д. Дорошенко: Пантейлемон Куліш, Ляйпциг, стор. 191-193.

4) Д. Дорошенко: Микола Іванович Костомаров, Ляйпциг, стор. 64 і дальші. Слід відмітити, що про своє ставлення до поляків М. Костомаров висловився так: »Польське »Я« і українське »Я« розійшлися протягом віків на таку далечінь, що поляк при всьому намаганні не може ввійти в природу українця, а українець при всіх принадах увійти в природу польську не хоче« (І. Холмський: Історія України, стор. 320).

Атака постраждалих на солдатську станичю.

(»Білі«) неповажно, називаючи її згірдливо роботою «смаркачів і дурнів«⁵⁾.

Управа »Білих« напередодні повстання доручила Климентові Юноші, щоб він прослідив умові вартості керівників повстання. Юноша прослідив свою дільницю і пише, що представником »Червоних« у даному містечку був місцевий аптекар, знаний дурень, до якого навіть не варто йти...⁶⁾

Очевидно, це думки політичних противників, а тому послухаймо й самих »Червоних«. Начальник »Червоних« — Жигмонт Падлевський — висилає Оксінського на терен, де має бути повстання, і, як пише сам же Оксінський, каже йому: »Посилаю тебе на страчення, там панують »Білі«, там поляків нема!« Отже посилає він його до членів московської організації »Земля і Воля«, які йому близчі, ніж брати-поляки іншого політичного переконання⁷⁾.

А ось приклад, як ставилося польське духовенство до повстання. Повстанці з Білої Підляської ідуть напередодні повстання до костела щоб »погодитися з Богом«. Ідуть масово до сповіді, але ксьондз не дає Ім розгрішення, заявляючи: »Ідеш на морд, на розбій — розгрішення нема, абсолютно нема!«. Рогінський — автор цих витаток — бачить, що його ідея валиться, заходить до костелу і, погрэзами, вичищує ксьондза давати розгрішення...⁸⁾

Наведемо ще картину з табору Лянгевича. До нього прийшла польська делегація і ціною викупу грішми просила, щоб він розпустив людей додому, щоб дав спокій безумному ділу. Лянгевич пропозицію відкинув, а тоді делегати денунціють його перед московською владою...⁹⁾

Не був це відокремлений випадок та спосіб донесів до ворога. Скільки »Білих« іде разом із прихильниками Вельнопольського до ворога у Варшаву, вимагаючи від москалів, щоб якнайшвидше — в крові — здушити »шаленство«.

Юзеф Пілсудський у доповіді »Рік 1863« теж критично схарактеризував вождів повстання¹⁰⁾. Конкретно кажучи між самими поляками не було згоди щодо питання повстання і самого повстання. Зрозуміло, що навіть найбільш революційні й вирозумілі елементи з українського активу бачили це безладдя, знали всі суперечності й не бачили в тому польському рухові жадної користі для українського народу. Вони, якщо й співчували полякам як нації, та й самі ненавиділи москалів, усе ж таки не хотіли брати участі в повстанні.

Після Січневого повстання та по жорстокій розправі Москви над повстанцями, а то й цілим польським народом, при тому є і над українським рухом, — польсько-українські відносини охололи ще більше. Нерозумна підготовка до повстання та »моцарствова« політика польсь-

5) Юзеф Катаєн-Яновські: Паментнікі о повстаню стичньовим, Львів, стор. 25.

6) Юзеф Пілсудські: Рок 1863, Палестина, 1944, стор. 15.

7) Там же, стор. 16.

8) Там же, стор. 17.

9) Там же, стор. 17.

10) Там же, стор. 1-34.

Полонені повстанці в київській фортеці.

ких шовіністів, а також брак консолідації всіх польських творчих сил — наставили українців до поляків критично.

Як же ж ставилися поляки до українців? Найкращим документом тих часів є видана в 1866 р. Теофілем Шумським книжка »На грузах«¹¹). В цій книжці описані події, що відбувались безпосередньо перед і під час повстання в Україні. Автор наслідує й польсько-українські відносини тих часів. Виглядало б, що повість узята з життя, а тому буде й правдомовна. Але, ознайомившись із тогочасною критикою та проаналізувавши події, бачимо, що не так воно є.

Головними героями повісті є шляхта й інтелігенція, як польська так і українська. Прізвища фіктивні. Багато місця присвячено »Громаді«, »Гміні«, »Огулові« та »хлопоманам« — членам громад, але все це змішано й поплутано. Так і видно, що автор про ті речі не знає і лише перевіршує з другої руки...

Українці вийшли в нього в чорному світлі, а поляки — »герої й лицарі«. Всі українські персонажі в тій повісті з »гріхами« й »провинами«, нема ні одного бездоганного українця, зате ж поляки — всі »ідеальні«.

Як бачимо, книжка своїм змістом парадоксальна, але зате вона прекрасно висловлює загальну опінію поляків щодо українців та України та є документом польсько-українських взаємин.

Більшість учасників програного Січневого повстання також ставилась вороже до українців. Галицький спольонізований німець Лям, активний член »Червоних« і учасник повстання, редактор підпільних видань (»Комета I«, »Овад«, »Комета II«, »Крикун«, »Кузня«) — ставився до українців скрайне шовіністично. Його критика самого повстання, а осо-бливо його проводу, дуже винувальна й гостра¹²).

Інші учасники повстання — польський галицький політичний актив — теж ставилися вороже до українців. Щоправда, траплялися й більш тверезодумаючі поляки, як от учасник повстання, знаний польський діяч у Галичині С. Тарновський, що визнавав українське питання і навіть обстоював цілий ряд поступок українцям. Він казав: »Даймо їй (Україні) вирости й рости, як виросте — скине пасок і віділхне опікуна. Даймо їй усе, що до розвою потрібне, даймо навіть те, чого сьогодні не можемо використати, даймо все, що хоче. Очевидно не ліси й пасо-виська, бо починати відродження Руси від деморалізування народу було б погубним і дурним; не поділ Галичини, бо це святоюрський манерв протипольської кампанії. Але чого вимагають у школі, суді, в уряді, то даймо відразу й без надуми«¹³).

Той же С. Тарновський схарактеризував важу українського питання в боротьбі Польщі з Москвою так: »Тут, у Галичині, не винишувати, а підтримувати слід українську народність, а тим зміцнитися І над Дніпром; тут у Львові даймо й можливість розвинутися і незабаром вона втягатиме в себе соки з Волині, Поділля і України; тут виховастися

11) Теофіль Шумський: На грузах, Львів, 1866.

12) Ян Лям-Вибур: Кроніка, Варшава, 1954, стор. 107-109.

13) Казімеж Віка: Тека Станьчика на тлі історії Галичині в літах 1859-1869, Вроцлав, 1951, стор. 137-138.

PISMÓ AD JASKA HASPADARA S PAD WILNU

DA MUŻYKOW ZIEMLI POLSKOJ.

DZIACIUKI!

Kali i Boh daw mnie rozum, to ja wasm budu radzić jak rabici treba, kab było pa sprawiedliwości i pa praudzie, a kali wy mającie rozum to mienie posłuchajecie.

Jak tolko zapamiatajuo naszyje baški, maskal žyu adno aszukhaństwom i nocyrtajuo siluju. Pakasaujan ujao dobrojo, a ustawniui szto adno może wydumać czartouskaja chitrość. Byli małyja padatki, a jen-horło jeho nie sytoje, ustanawiu wielikije, jakich nie ma na caluškom świeci; byli prywilei Karalou Polskich, a ciepier hodie jeny? Synou naszych bieruć w rekruty, da i honić czort wiedaje hodie, kab prapadali marnie jak sabaki. Narod hinie, nie znaje czym prazyći, rwać jak mohuć, nibdzie hie najdzień nijakoj sprawiedliwości, skasawali naszu Unijacku Wieru, adarwali nas siluju ad prandziwaho Boha, nahnali w wiecznoje patenpienie. Pad Sewastopolom kali Francuz pryniewoliu Maskala dac i nam wolność, to jen adno aszukhaństwom zajmansia, praszlo czesc let i my m akoj wolności i w oczy nie baczyli. Ciepier kali Rząd Polski abjawin szto ziemli mužykov polskich i kaziownych addaje na wieczność mužykom, a chto nie maże ziemli i pojedzie da paustania toj dastanie najmieszaż try morgi, to car maskouski wydał Manifest szto mužyki musić płacić koźany rok wielikije hroszy za swaju ziemli szto Rząd Polski im uże addan.

Dziaciuki! kali ciepier Rząd Polski padniauszy paustanie prociu maskala, daje nam ziemli, sprawiedliwojer wolność i Wieru naszych Bačkou, kali Francuz, Angliczani i celyj świat idzie našni pamahaci, kali jak sziroka ziemla nasza, nard bramadoju, chto ze strelboju, a chto skasoju, idzie na edwiecznaho naszaha niepryjaciela, maskala pahanaho, kali maskal ad naszych kos ahniom uciekaję, czzy my Dziaciuki, siedziedzi budżem' my, szto żywiemo na ziemli Polskoj, szto jemo chleb Polski, my, Polaki z wiekou wiecznych. Treba nareści i nam przyći dā taho rozumu, szto adno siłou, daj kasou, dabyjem się sprawiedliwoj wolnosci i wiery naszych dziedow i predziedow.

Dawoli, Dziaciuki, uže żdzi, nastau uże czas, Bożyj czas' chto za Rądom Polakim, tamu praudziwaja Wolność, chto prociu Jeho, tamu wieczna niewola na hetom, i wiecznoje patenpienie na tamom świeci! Wybierajcie szto kamu lopasoje.

Szto da mienie, to ja Wam, Dziaciuki, kazu, bieracie za kosy, beto mają rada, a na wieki roztaniem sia z maskalom pahanym, z jeho zdzierstwom, z jeho szymoju, z jeho rekrutczyngu, z jego zarbaczymi pamieram i abrokami.

JAŠKO haspadar, pad Wilni.

Повстанська агітаційна листючка скомпонована
К.Калиновським на білоруській мові.

вона в школі західної культури, а там — піде боротися. Буде Україною (в оригіналі — Руссю), але Україною братиню Польщі і посвятиться одній справі¹⁴⁾.

Але й ті польські політики не думали про незалежність України, вони мріяли про спільну унію України з Польщею, очевидно на користь Польщі, а про це в той час не могло бути й мови, бо українська національна свідомість у Галичині вже була переросла ті думки. Український національний рух набирав щораз більш конкретних форм і з ідеалістичного переходив на позитивістичний. Польсько-українські взаємовідносини майже уриваються і частина «бувших поляків» стас на загальноукраїнські позиції, а інші поборюють усе, що українське, все, що не йде з Польщею, що не в польському інтересі. Частина нерішених, тих що стали «посередині», не мала більшого впливу і не була люблена ні українцями, ні поляками.

V. Закінчення

Підготовка й саме Січневе повстання 1863 року показують, як не слід ставити справи, щоб утримати добросусідські польсько-українські взаємовідносини. Полякам слід було підбрати не тільки про консолідацію своїх національних сил, але й розглянути свої політичні аспірації і не базуватися на фантазіях «моцарствовости», тільки підходили до справи своєї державності реально. Український публіцист О. Назарій писав у журналі «Ілюстрована Україна» (1913 року) так:

«...Лишилася авреоля подвижництва й мучеництва біля загиблих героїв і негероїв, лишився пестливий, приємний спомин про давнину — гарний і велетенський чин, лишилася кольосальна маса різних речей про події і людей, що померли своєю і «не своєю» смертю, купи друкованого й писаного матеріалу, але — що дуже і дуже важне — забулася, затерлася цінна історична наука для майбутнього»¹⁵⁾.

Нам українцям слід глибше проаналізувати ті речі, розглянути їх, та не тому, щоб запобігти ласки в поляків, а тому, щоб знати об'єктивну правду про ті набілі речі. Нашим історикам слід глибокою аналізою і конфронтацією фактів викрити фальшиве насвітлення тих подій у польських істориків і псевдоісториків та відропизувати наше спільне минуле. Слід викривати те, що в найгоріших барвах змальовують польські шовіністи. Це потрібне в інтересі як і українського, так і польського народів. На цю тему в польській історичній літературі є багато праць, у яких дану справу розглядається з усіх боків — хвалиться й критикується, але — що найважливіше — всі польські історики трактують українські землі як якийсь «лебенерхум» для поляків. Ніхто з них не вияснив належні даної справи, всі вони оперують тільки фразами. Навіть польський соціаліст Лімановський писав у своїй брошурі «Соціалізм, яко конечна об'язь розвою дзейовего» (Львів, 1879): «В останньому повстанні 1863 р. «Золота грамота» занесла й повік обіцяла

¹⁴⁾ Там же, стор. 138.

¹⁵⁾ О. Назарій: Повстання 1863 р. і Україна, «Іл. Україна», стор. 5.

Сумічка носиться і є нарсоклини сіїсокану.

руському людові »вільність прав і віри, якої хто держиться, і вживання своєї мови в школах, судах та інших земських урядах«¹⁶⁾.

Ці пишномовні фрази вже аналізував М. Драгоманов (див. »Историческая Польща и великорусская демократия«, Женева, 1882, та стаття »Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом«) і сказав: »... В тій »Золотій грамоті«, на яку пёкликається Лімановський, говорилось зовсім не об »руськім люду«, самостоячім од польського, а об якомусь »сільському люду Поділля, Волині й України« (Київська губернія), та й то вже тоді, коли польське повстання 1863 р. показало свою слабість (у маю 1863 р.), а в першому поклику »польського уряду« до повстання, од 22 січня 1863 р., говорилося об однім »народі Польщі, Литви й Русі«. А до того між тодішніми патріотами, керівниками повстання, навіть між демократами, як Мерославський, були такі, які знаходили, що й так »народний уряд« згодився »поділити Польщу«, признавши забагато волі »Литви й Русі«¹⁷⁾.

Безперечно на польську діяльність серед українців і на саме ж повстання була реакція українців уже в ті часи. Ось виїмок із листа Подніпровця »Де не буде самостійності, там не буде федерації«:

»...Тепер польські листи галасують: »Польска по Дніспру«, кажучи, що Литва й Україна не тільки повинні, але й самі з охотою підуть за ляхами. Вони забувають, або хочуть забути, що шіснадцять мільйонів простого люду, для якого пан і лях — усе одно, з якого пани-ляхи й тепер ссуть кров та грабують у нього останній кавалок хліба, — ніколи не підуть визволяти ляхву від московської неволі, бо не забули вони ще лядської неволі...«¹⁸⁾.

Ще більш рішучу відповідь дас І. Франко у своїй статті: »Наш погляд на польське питання«. Він пише: »Хто перегляне історію польських повстань із нашого віку — в роках 1831, 1846 і 1863, — той вичитає в ній кривавими буквами написану історію систематичного й неулічимого засліплення. Раз-у-раз кричачі, немилосердні факти говорили ім, що в нашім віці ідея старої польської держави, ідея історичної Польщі, мусить уважатися пережитою і безповоротно погиблою; іні, з упертістю гідною ліпшої справи, з ентузіазмом, викликаючим глибокий жаль, з правдивою трагічною фатальністю одно за одним покоління перлося в ту бездонну пропасть і погибало в ній. Раз-у-раз переконувалися вони, що всі мужики бувших польських земель, без огляду на народність, противні навіть споминам про історичну Польщу, а все ж таки жили в тому переконанні, що назва »Польска од можга до можга« є якимсь чародійним словом, яке у свій час кине в маси народу, мов іскра електрична, потрясе всі серця, підійме всі руки до віdbудування того раю«¹⁹⁾.

Очевидно, що такою політикою поляки не могли з'єднати собі українців, навпаки — відштовхували їх, навіть крайнє вороже наставили

16) М. Драгоманов: Вибрані твори, Прага — Нью-Йорк, 1937, стор. 222.

17) Там же.

18) Подніпровець: Де не буде самостійності, там не буде й федерації, »Слово«, 1863, ч. 16-19.

19) Іван Франко: Наш погляд на польське питання, »Діло«, Львів, 1883, чч. 36, 37, 38 і 39.

до себе. М. Славінський у своїй «Історії України» пише: »...Селяни відповіли масовою продукцією саморобних списів по сільських кузнях, а члени української київської »Громади«, не знаючи як обернеться справа, стали закликати на Кожем'яках, на Преорці та Деміївці (у Києві) козачі курені, щоб збройно виступити проти поляків на випадок іх перемоги²⁰).«

Саме свою шовіністичною політикою польські повстанці й польська політична верхівка впхнули частину української спольщеної шляхти на лоно рідного народу. Ця частина шляхти зірвала з польщизною і влилася в українське річище.

Утопічне гасло — »Польська од можа до можа«, яке ще й сьогодні поляки популяризують не тільки між собою, але й між чужими — повинно бути раз назавжди еліміноване з польської державницької думки. Такі гасла є — як писав Франко — зрадою польської народності²¹).

Покликатися в наші дні на те, що колись така Польща існувала, немає найменшої рації. Поперше тому, що слід глибоко проаналізувати, як існував той зліпок, до речі, насильницький, різнопідвидовий, елементів, а подруге — слід пам'ятати, що історія не подає жадних прикладів, щоб імперіальна держава (не народ), яка розвалилася, скотилася до упадку, піднеслася колинебудь знову в давньому вигляді. Покликання на унію, складені кілька сот літ тому, теж не реальне. Унія це не шлюб, що важкий до кінця життя. Україна теж підписувала сотні різних трактатів із своїми сусідами і смішним було б покликатися на них з тою метою, щоб привернути тогочасний стан. Про польський месіянізм на Сході також можна багато дечого сказати, але в наші дні він зовсім не витримує критики.

Нашу скромну розвідку закінчимо словами Б. Дідицького:

»...Радимо, щоб наші сусіди-брати постаралися наперед затерти добрими ділами пам'ять темної бувальщини, а тоді вже скоріше вони зможуть рахувати на якусь симпатію²²).«

---

²⁰) Максим Славінський: Історія України, Подебради, 1934, стор. 157.

²¹) І. Франко: Наш погляд на польське питання, »Діло«, Львів, 1883 ч. 38-39.

²²) Відповідь Б. Дідицького, полемічна стаття проти »Пшегльонду пов-шкнного« і »Голосу«, вміщена у »Слові«, ч. 2, 1861.

*Офіційний документ міністра внутрішніх справ
до міністра освіти, висланий з царського наказу
6 липня 1864 р.*

«Давно уже идутъ споры въ нашей печати о возмож-
ности существованія самостоятельной малороссійской лите-
ратуры. Поводомъ къ этимъ спорамъ служили произведенія
нѣкоторыхъ писателей, отличавшихся болѣе или менѣе за-
мѣчательнымъ талантомъ или своею оригинальностью. Въ
послѣднее время вопросъ о малороссійской литературѣ полу-
чили иной характеръ, вслѣдствіе обстоятельствъ чисто по-
литическихъ, не имѣющихъ никакого отношенія къ интересамъ
собственно литературныхъ. Прежнія произведенія на
малороссійскомъ языке имѣли въ виду лишь образованные
классы Южной Россіи, нынѣ же приверженцы малороссій-
ской народности обратили свои виды на массу непросвѣ-
щенную, и тѣ изъ нихъ, которые стремятся къ осуществле-
нію своихъ политическихъ замысловъ, принялись, подъ пред-
логомъ распространенія грамотности и просвѣщенія, за
изданіе книгъ для первоначального чтенія, букварей, грам-
матикъ, географій и т. п. Въ числѣ подобныхъ дѣятелей
находилось множество лицъ, о преступныхъ дѣйствіяхъ
которыхъ производилось слѣдственное дѣло въ особой ко-
миссії.

«Въ С.-Петербургѣ даже собираются пожертвованія
для изданія дешевыхъ книгъ на южно-русскомъ нарѣчіи.
Многія изъ этихъ книгъ поступили уже на разсмотрѣніе
въ С.-Петербургскій цензурный комитетъ. Не малое число
такихъ же книгъ представляется и въ кievской цензурный
комитетъ. Сей послѣдній въ особенности затрудняется про-
пускомъ упомянутыхъ изданій, имѣя въ виду слѣдующія
обстоятельства: обученіе во всѣхъ безъ изъятія училищахъ
производится на обще-русскомъ языке и употребленіе въ
училищахъ малороссійскаго языка нигдѣ не допущено; самый

Вопросъ о пользѣ и возможности употребленія въ школахъ этого нарѣчія не только не решенъ, но даже возбужденіе этого вопроса принято большинствомъ малороссіянъ съ негодованіемъ, часто высказывающимся въ печати. Они весьма оснівателно доказываютъ, что никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародіемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что обще-русскій языкъ также понятенъ для малороссовъ, какъ и для великороссіянъ, и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми малороссами, и въ особенности поляками, такъ называемый, украинскій языкъ. Лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самихъ малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи.

«Явленіе это тѣмъ болѣе прискорбно и заслуживаетъ вниманія, что оно совпадаетъ съ политическими замыслами поляковъ, и едва-ли ни имъ обязано своимъ происхожденіемъ, судя по рукописямъ, поступавшимъ въ цензуру, и по тому, что большая часть малороссійскихъ сочинений дѣйствительно поступаетъ отъ поляковъ. Наконецъ, и кіевскій генераль - губернаторъ находитъ опаснымъ и вреднымъ выпускъ въ свѣтъ разсматриваемаго нынѣ духовною цензурою перевода на малороссійскій языкъ Новаго Завѣта.

«Принимая во вниманіе, съ одной стороны, настоящее тревожное положеніе общества, волнуемаго политическими событиями, а съ другой стороны, имѣя въ виду, что вопросъ объ обученіи грамотности на мѣстныхъ нарѣчіяхъ не получилъ еще окончательного разрѣшенія въ законодательномъ порядкѣ, министръ внутреннихъ дѣлъ призналъ необходимымъ, впредь до соглашенія съ министромъ народнаго просвѣщенія, оберъ-прокуроромъ св. синода и шефомъ жандармовъ относительно печатанія книгъ на малороссійскомъ языкѣ, сдѣлать по цензурному вѣдомству распоряженіе, чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на этомъ языкѣ, которыя принадлежать къ области изящной литературы; пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ

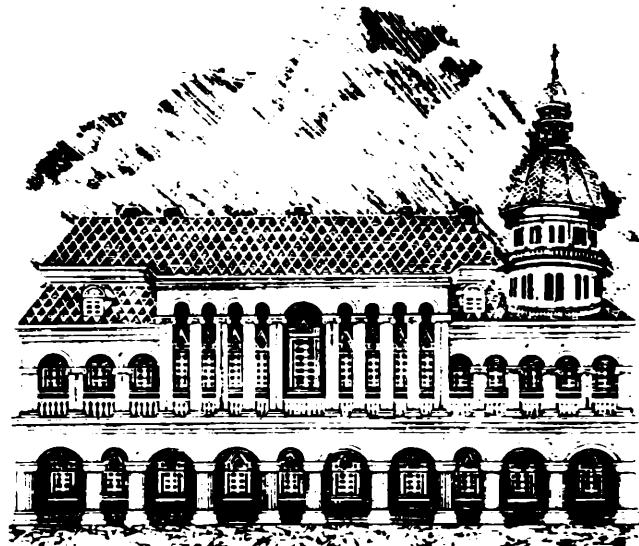
языкъ какъ духовнаго содеряженія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановитъся. О распоряженіи этомъ было повергаемо на высочайшее государя императора возврѣніе и Его Величеству благоугодно было удостоить оное монаршаго одобренія.

«Сообщая вашему превосходительству о вышеизложенномъ, имѣю честь покорнейше просить васъ, м. г., почтить меня заключеніемъ о пользѣ и необходимости дозвolenія къ печатанію книгъ на малороссийскомъ нарѣчіи, пред назначенныхъ для обученія простонародья.

«Къ сему неизлишнимъ считаю присовокупить, что по вопросу этому, подлежащему обсужденію въ установленномъ порядке, я нынѣ же вошелъ въ сношеніе съ генералъ-адъютантомъ княземъ Долгоруковымъ и оберъ-прокуроромъ св. синода.

(Після ціого йшов піпис Валуєва і така дописка:)

«Нелишнимъ считаю присовокупить, что кіевскій цензурный комитетъ вошелъ ко мнѣ съ представлешемъ, въ которомъ указывается на необходимость принятія мѣръ противъ систематическаго напыва изданій на малороссийскомъ нарѣчіи».

Київо-Могилянська Академія